

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ» ΕΝ ΧΑΝΙΟΙΣ
Β' ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ

ΣΤΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΟΥ Β' ΤΟΜΟΥ
ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ
Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΣΤΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ
ΑΡΙΘ. ΕΙΣΑΓ. 63131

ΑΘΗΝΑΙ
1968

ΣΤΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΡΗΤΗ

“Υστερα από την κατάκτησή της από τὸ Μέτελλο τὸ 69 π.Χ. ἡ Κρήτη ἔζησε εἰρηνικὰ μιὰ μακρὰ περίοδο. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι μεταξὺ τῶν κρητικῶν πόλεων ἔπαψαν, ἀφοῦ ὅλες βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ἴδιου κατακτητῆ. Ἡ Pax Romana, ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ μὲ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων σ’ ὅλη τὴ μεσογειακὴ λεκάνη καὶ στὶς γύρω ἀπ’ αὐτὴ χῶρες, ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν συναλλαγῶν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Ἡ Κρήτη, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς κόσμους, ἔπαιξε τότε σπουδαῖο ρόλο σὰν ἐνδιάμεσος ἀναγκαῖος σταθμός. Στὰ μακρινὰ ταξίδια τοὺς τὰ ρωμαϊκὰ πλοῖα, ποὺ μετέφεραν ἐμπορεύματα καὶ ἐπιβάτες ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴ Δύση καὶ ἀντίστροφα, περνοῦσαν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ποὺ βρισκόταν στὸ δρόμο τοὺς, καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ σταθμό. Ἡ θαλάσσια ἐκείνη λεωφόρος περνοῦσε ἀπὸ τὰ νότια παράλια τῆς Κρήτης, καὶ γι’ αὐτὸ τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ εἶχε μετατοπιστεῖ τότε ἐκεῖ, ὅπου ἀναπτύχθηκαν μεγάλα ἀστικά κέντρα, σὰν τὴν Γόρτυνα καὶ τὴν Γεράπετρα. Ἡ Γόρτυνα ἔγινε τότε μιὰ πολυάνθρωπη πόλη, μὲ ἑκατοντάδες χιλιάδες κάτοικους¹ καὶ μὲ κοσμοπολιτικὴ κίνηση καὶ ἐπικοινωνία. Αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν καὶ τὸ ἐπιβεβαιώνουν ἡ τεράστια ἔκταση ποὺ καταλάμβανε² καὶ τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπιά της, ποὺ σωζόταν ἀρκετὰ καλὰ μέχρι τὸ Μεσαίωνα. Ὁ Buondelmonti, ποὺ τὴν ἐπισκέφτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα, ἐθαύμασε τὶς χιλιάδες τὰ σπασμένα ἀγάλματα καὶ τὰ ἄλλα καλλιτεχνικὰ μέλη τῶν ἐπιβλητικῶν οἰκοδομημάτων της, ἀπὸ τὰ ὅποια μέτρησε πάνω ἀπὸ 2000 κομμάτια, καὶ τὴν παρομοίασε μὲ τὴν πατρίδα του τὴ Φλωρεντία³. Πόλλα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα ἐκεῖνα μεταφέρθηκαν στὴ Βενετία ἀπὸ τοὺς διάφορους Γενικοὺς Προβλεπτῆς (Foscarini, Grimaldi καὶ ἄλλους) καὶ στὰ διάφορα μουσεῖα τῆς Εὐρώπης ἀπὸ ξένους

1. Βλ. Ν. ΠΑΛΑΤΩΝΟΣ, Τὰ Ἀσκληπιεῖα τῆς Κρήτης, «Περιγηγητική», τεύχος Ἰουνίου 1962, σ. 14.

2. Κατὰ τὸν Στράβωνα ἡ διάμετρος τῆς Γόρτυνας ἦταν 50 στάδια, δηλαδὴ 9,5 χιλίωμ. περίπου (βλ. Στράβ. Χ, 476, 478).

3. «...que in magnitudine cum Florentia sine moenibus cingebat». (Βλ. CHRISTOPHORI BUONDELONTII presbyteri Florentini Descriptio Cretae, Creta Sacra, I, p. 13, 14).

ἀρχαιοκάπηλους⁴. Ἀλλὰ ἡ κρητική γῆ ἔκρυψε, καὶ κρύβει ἀκόμη, πολλά. Τὰ περισσότερα γλυπτὰ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου Ἡρακλείου προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴ Γόρτυνα.

Ὅπως σὲ κάθε ἐποχὴ ἔτσι καὶ τότε ἡ εἰρηνικὴ περίοδος καὶ ἡ σχετικὴ αὐτονομία, ποὺ ἀπολάμβανε ὁ τόπος, ἐπέτρεψαν τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξιν τῶν κατοίκων καὶ τὴ δημιουργία ἔργων ἐκπολιτιστικῶν. Ἐπιβλητικὰ ὑδραγωγεῖα, ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα μᾶς καταπλήσσουν τὰ ἐρείπιά τους⁵, ὕστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες, τροφοδοτοῦσαν τὶς πόλεις μὲ ἄφθονα νερά, ἀπαραίτητα γιὰ τὶς πολυάριθμες θέρμες, τὰ ἀναβρυτήρια καὶ τὶς ἄλλες ἀνάγκες τῶν κατοίκων. Δρόμοι ἄνετοι γιὰ τὴν ἐποχὴ τοὺς ἔνωναν τὶς πόλεις μεταξύ τους.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἔργα τοῦ λόγου, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορες ἐπιγραφές. Ἀλλὰ τὸ βιωτικὸ ἐπίπεδο ἦταν ἀνεπτυγμένο περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ποὺ ἀποτελοῦσαν τμήματα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐξαιρετὴ θέση στὴν ἱστορίαν τῆς πνευματικῆς γενικῆς ἀνάπτυξης τῶν λαῶν σὲ κάθε ἐποχὴ ἔχει τὸ θέατρο. Τὸ θέατρο εἶναι ὁ καθρέφτης τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης τῶν λαῶν, ἡ ἀντανάκλαση τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς προόδου μιᾶς κοινωνίας. Καὶ ἡ Κρήτη, ξέχωρα ἀπὸ κάθε ἐλληνικὴ περιοχὴ, ποὺ ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τῶν ρωμαϊκῶν αἰετῶν, εἶχε τὰ περισσότερα θέατρα, ἀκόμη καὶ ἀμφιθέατρα, ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὴν ἄλλη Ἑλλάδα⁶.

Τὸ θέατρο μὲ τὴν πλατύτερη ἔννοια — δηλαδὴ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ κατασκευάσμα, ποὺ δέχεται ἀριθμὸ ἀνθρώπων, γιὰ νὰ παρακολουθήσουν κάποια ἐκδήλωση, θρησκευτικὴ, πολιτικὴ, καλλιτεχνικὴ παραστατικὴ ἢ μουσικὴ — εἶναι δημιούργημα τοῦ Μινωικοῦ Πολιτισμοῦ. Ὅλοι οἱ εἰδικοί ἀρχαιολόγοι

4. «...Non è possibile stabilire quali delle statue d'incerta provenienza cretese, che si trovano nei musei d'Europa, siano state tolte dalla montuosa Lyttos...» (A. TARAMELLI, Ricerche archeologiche cretesi, Monumenti Antichi della R. Accademia dei Lincei, vol. IX, Milano 1899, p. 110). Βλ. καὶ σημ. 43.

5. Ὅπως τὰ ὑδραγωγεῖα τῆς Λύττου καὶ τῆς Χερσονήσου, μὲ τὰ κολοσσαῖα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοὺς τεχνικὰ ἔργα (βλ. A. TARAMELLI, Ricerche archeologiche cretesi, Monumenti Antichi della R. Accademia dei Lincei, vol. IX, Milano 1899, p. 120 seg. καὶ LUCIO MARIANI, Antichità cretesi, Monumenti antichi esc., vol. VI, 1896, p. 90 seg.) Βλ. καὶ σημ. 59.

6. Τὸ ἀμφιθέατρο, δημιούργημα καὶ ἄγριο θέαμα καθαρὰ ρωμαϊκόν, ὅπου διεξαγόταν αἵματηροὶ ἀγῶνες μονομάχων, ἢ μονομάχων καὶ θηρίων, καὶ τόπος μαρτυρίου τῶν Χριστιανῶν, δὲν ἀναπτύχθηκε στὴν Ἑλλάδα, οὔτε στὴν κλασικὴ οὔτε στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅπου κύρια θεάματα ἦσαν οἱ εὐγενεῖς γυμνικοὶ ἀγῶνες στὰ στάδια καὶ οἱ σκηνικοὶ στὰ θέατρα. Μόνο στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κόρινθο, ὅπου ὁ πληθυσμὸς ἦταν ἀνάμικτος μὲ Ρωμαίους, ἔγιναν ἀμφιθέατρα (βλ. SCIPIONE MAFFEI, Gli Anfiteatri, e singolarmente del Veronese, In Verona 1728, p. 62, 63).

έχουν παραδεχτεί, ότι ή φαρδιά, εὐθύγραμμη σκάλα τῆς Φαιστοῦ στή ΒΔ πλευρά τοῦ ἀνακτόρου, καί ή ὁμοιά της στήν Κνωσό, ἐπίσης στή ΒΔ πλευρά τοῦ ἀνακτόρου, καί οἱ ἐξέδρες πού βλέπομε στά Γουρνιά καί στή Λατώ, εἶναι χώροι θεατρικοί⁷, ὅπου συγκεντρώνονταν πλῆθος θεατῶν, γιά νά παρακολουθήσουν κάποια θρησκευτική τελετουργία ἢ καθαυτὸ θεατρική παράσταση, κανένα ἀγώνισμα ἢ καμιὰ μουσική ἐκτέλεση.

Ἀπὸ τὸ 2000 μέχρι τὸ 500 π.Χ. τὸ θέατρο εἶναι προνόμιο τῆς βασιλικῆς αὐλῆς καί τῶν εὐγενῶν. Μά ἀπὸ τὸ 500 π.Χ. μέχρι τὸ 500 μ.Χ., τόσο στήν Ἑλλάδα ὅσο καί στήν ὑπόλοιπη Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, τὸ θέατρο ἀνήκει στὸ λαό⁸.

Καί αὐτὰ τὰ μουσικά ὄργανα τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας ἔχουν τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὴ μινωικὴ Κρήτη. Τὸ σείστρο εἰκονίζεται στὸ γνωστὸ ἀγγεῖο τῶν λικμητῆρων τῆς ὑστερομινωικῆς Ἀγίας Τριάδας· ἡ φόρμιγξ καί ἡ σύριγξ εἰκονίζονται στή γνωστὴ ἐπίσης σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας.

Μά κι ὁ χορὸς εἶναι ἐφεύρεση καί δόξα κρητικὴ. Οἱ Κουρῆτες, ὅταν γεννήθηκε ὁ Ζεὺς στὸ Δικταῖο Ἄντρο, τὸν παρέλαβαν καί μὲ τοὺς θορυβώδεις χοροὺς των καί τὰ τραγούδια των ἐκάλυψαν τὸ κλάψιμο τοῦ θεοῦ βρέφους, κι ἔτσι δὲν τὸ ἄκουσε ὁ Κρόνος. Καί ὁ Ὅμηρος⁹ χαρακτηρίζει τὸ γορτύνιο Μηριόνη ὁ ρ χ η σ τ ῆ :

*Χορευταρὰς κι ὄν εἶσαι, σίγουρα, Μηριόνη, τὸ κοντόρι
νὰ σ' ἔβρισκε μονάχα, σοῦ ἔκοβε τὴ φόρα μιὰ γιὰ πάντα,*

λέει στὸ Μηριόνη ὁ Αἰνείας. Κι ὁ ἔνοπλος πυρρίχιος χορὸς καί ὁ χορὸς γέρανος, πού διδάξε ἡ Ἀριάδνη στοὺς Ἀθηναίους νέους καί νέες, εἶχαν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ὑστερα ἀπὸ μιὰ τέτοια προϊστορία γιὰ τὸ θέατρο, τὴ μουσικὴ καί τὸ χορό, ἡ Κρήτη δὲν ἦταν δυνατόν παρὰ νὰ δατηρεῖ τὴ μακραίωνα παράδοση καί κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους¹⁰.

⁷ Ἀντίθετα στήν Κρήτη ἡ ἐπίδραση τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἦταν πιὸ ἔντονη καί ὁ ρωμαϊκὸς τρόπος ζωῆς εἶχε μεγαλύτερη ἐπίδραση, καί τὸ ρωμαϊκὸ ἀμφιθέατρο ξεφύτρωσε ἀκόμη καί σὲ μικρὲς πόλεις.

7. Βλ. CARLO ANTI, *Teatri greci arcaici, di Minosse a Pericle*, Padova 1947, p. 27 seg.

8. Βλ. CARLO ANTI, *op. cit.*, p. 27 seg.

9. *Μηριόνη, τάχα ἦεν σὲ καί ὀρχηστήν περ ἑόντα
ἔγχος ἐμὸν κατέπανσε διαμπερές, εἴ σ' ἔβαλόν περ.*

(Π 617).

10. Ἡ θεατρικὴ αὐτὴ παράδοση τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότατη ἐποχὴ ἐκδηλώνεται κάθε φορὰ πού τὸ ἐπιτρέπουν οἱ πολιτικοοικονομικὲς συνθῆκες. Καί κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας, πού ἡ ἡσυχία εἶχε ἀποκατασταθεῖ καί ἡ οἰκονομία τοῦ τόπου εἶχε ἀναλάβει, τὸ Κρητικὸ Θέατρο ἄνθισε καί ἀπόδωσε πλούσιους καί εὐχυμούς

Ποιές πόλεις τῆς Κρήτης τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου εἶχαν θέατρα; Αὐτὸ δὲν εἶναι γνωστὸ, γιατί δὲν ἔγιναν σὲ ὅλες ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες, καὶ γιατί, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κτήρια αὐτά, ὅπου ὑπῆρχαν, καταστράφηκαν στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, ὅχι μόνου ἀπὸ τὸν πανδαμάτορα χρόνον μὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, πού, μὴ γνωρίζοντας τὴν ἱστορικὴ ἀξία τῶν μνημείων, τὰ κατεδάφισαν καὶ τὰ κατέστρεψαν, γιὰ νὰ πάρουν τὶς πέτρες καὶ τὰ μάρμαρα, νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν σὲ δικές τους οἰκοδομικὲς ἐργασίες, ἢ γιὰ νὰ κάμουν χωράφια καλλιεργήσιμα τοὺς χώρους ποὺ καταλάμβαναν.

Ὅμως πολλὰ ἀπὸ τὰ θέατρα ἐκεῖνα τῶν κρητικῶν πόλεων σωζόταν σὲ καλὴ σχετικὰ κατάστασιν μέχρι τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα. Αὐτὸ μᾶς τὸ βεβαιώνει ἓνας γιατρὸς ἀπὸ τῆς Vicenza τῆς Ἰταλίας, ὁ Onorio Belli, ποὺ ἦλθε στὴν Κρήτη σὰν γιατρὸς τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Alvise Antonio Grimani¹¹.

Ὁ Onorio Belli καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια μορφωμένων ἀνθρώπων τῆς Vicenza. Ὁ πάππος του Valerio Belli ἦταν διάσημος χαράκτης. Ὁ πατέρας του Elio Belli ἦταν γιατρὸς καὶ ἀρχιτέκτονας, καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἦταν βαθὺς ἐπιστήμονας, γιατρὸς καὶ βοτανολόγος¹², ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολό-

καρπούς, ὅπως εἶναι γνωστὸ. «Ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα καὶ τὴν Πελοπόννησον ὡς τὴ Σμύρνη καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη ὡς στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες τὰ κρητικὰ ἔργα ἔπαιζαν τὸ ρόλο πραγματικῆς ἐθνικῆς παιδείας γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, καὶ ἔσωσαν γιὰ πολὺν καιρὸ τὴν καλαισθησίαν καὶ τὴ γλωσσικὴν τοῦ ἀκεραιότητά. Ἡ «Ἐρωφίλη» παιζόταν στὰ Ἐπτάνησα, στὴ Θεσσαλία, στὴν Ἡπειρο...» (ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητικὴ Ἀνθολογία, Ἡράκλειον 1954, σελ. 17).

Τὸ 17. αἰῶνα στὴν Κρήτη ἡ θεατρικὴ κίνησις ἦταν ζωηρή, καὶ ὑπῆρχαν πολλοὶ θίασοι περιοδεύοντες στὶς ἐπαρχίες, καθὼς καὶ μόνιμα θέατρα στὰ ἀστικά κέντρα. Ἡ ἀγάπη στὸ θέατρο φαίνεται πὼς ἦταν τόσο ἀνεπτυγμένη, ὥστε στὸ Ἡράκλειο λειτουργοῦσε θέατρο καὶ στὴν περίοδο ἀκόμη τῆς πολιορκίας τοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους...» (ΜΑΡΚΟΥ ΑΥΓΕΡΗ, Ἡ Ἑλληνικὴ Ποίησις ἀνθολογημένη, τόμ. Β', Ἀθήνα 1958, σελ. 32).

11. Ὁ E. FALKENER (A Description of Some Important Theatres and Other Remains in Crete, London 1854, 4) τὸν ἀναφέρει : Luigi di Antonio Grimani dei Servi ἀλλὰ τὸ σωστὸ του ὄνομα ἦταν Alvise Antonio Grimani, καὶ ἔτσι τὸν ἀναφέρουν οἱ A. BALDACCII καὶ P. A. SACCARDO (Onorio Belli e Prospero Alpino, e la flora di Creta, «Malpighian», XIV, (1900), Genova, p. 143) καὶ ὁ G. GEROLA (Monumenti Veneti dell'Isola di Creta, vol. I, p. 257).

12. «...Onorio Belli si deve considerare il vero fondatore della flora di Creta. Lo studio delle 71 specie che formano la sua collezione riportata nelle «Epistole» al Clusius, permette di stabilire che esse provengono dal distretto dell'attuale Khaniotika e dei versanti settentrionali degli Aspra Vuna; molte sono di Lakkus e del suo «Omalò» e può darsi benissimo che provengono anche dai primi paraggi del distretto di Selino. Se le piante citate vennero, come sembra, tutte raccolte da lui, si può stabilire che le più importanti escursioni furono fatte da Canea verso l'Omalò di Lakkus. Altre probabili escursioni senza dubbio, furono compiute nell'Akrotiri e può essere che il Belli non abbia trascurato di arrivare per i precipizi di Katholikò fino alle alte ripe marittime del capo Maleka (A. BALDACCII, Le esplorazioni botaniche dell'isola di Creta nei secoli XVI

γος¹³, μεθοδικός και επίμονος έρευνητής, όπως φαίνεται και από το motto που είχε εκλέξει για έμβλημά του: Ήταν μια γριφώδης κλειδαριά με κρίκους, που στον καθένα ήταν χαραγμένο ένα γράμμα και για να ανοίξει έπρεπε όλοι οι κρίκοι να πάρουν μια όρισμένη θέση, ώστε να σχηματιστεί η φράση: *SORTE AUT LABORE*, που σημαίνει ότι ήθελε να γίνει άνθρωπος των γραμμάτων, είτε βοηθούμενος από την τύχη (*sorte*) είτε με κάθε θυσία και κόπο (*labore*). Όπως και έγινε πραγματικά και ανακηρύχτηκε, πριν να έλθει στην Κρήτη¹⁴ παμψηφεί μέλος της *Academia Olimpica* της *Vicenza*.

Ο Onorio Belli, ακολουθώντας τον Grimani στις περιδεΐες του στην Κρήτη, τη γνώρισε καλά και του δόθηκε άφορμή να μελετήσει τους αρχαίους συγγραφείς, που αναφέρουν για την Κρήτη, και να εκτιμήσει τους αρχαιολογικούς της θησαυρούς. Και έπεισε τον Grimani να κάμει ανασκαφές στα ερείπια των σπουδαιοτέρων πόλεων, που τα άποτελέσματά των τον άντάμειψαν πλουσιοπάροχα.

Όταν έφυγε ο Grimani οι κάτοικοι των Χανίων ζήτησαν και έμεινε ο Belli σάν γιατρός *condotto*, δηλαδή μισθωτός κοινοτικός γιατρός, για την ιατρική περίθαλψη των κατοίκων των Χανίων, όπου και έμεινε αρκετά χρόνια, και όπου απέθανε το 1597 ή γυναίκα του Bianca Saracini, και θάφτηκε στην εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου, που στεγάζει σήμερα το αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων. Ο Giuseppe Gerola δημοσίεψε την έπιγραφή της έπιτάφιας πλάκας, που βρίσκεται τώρα στο Μουσείο Χανίων, όπου αναφέρεται ο Belli *philosophus*¹⁵.

e XVII, «Atti del Congresso Internazionale di Scienze Storiche», X (1904), Roma, p. 86, 87).

13. «Il Belli, oltre che medico e botanico, era... amatore appassionato dell'architettura e dell'archeologia...» (A. BALDACCI - P. A. SACCARDO, Onorio Belli e Prospero Alpino ecc., op. cit., p. 144).

14. Ο Onorio Belli γεννήθηκε στη Vicenza, γύρω στο 1550, σπούδασε στην Padova ιατρική και το 1579 εκλέχτηκε μέλος της famosa *Academia Olimpica di Vicenza* con il titolo di «assiduo». Το 1583 ο Belli ήλθε στην Κρήτη σάν γιατρός του προβλεπτή Γριμάνι. Το 1592 γύρισε για λίγο καιρό στη Βενετία και στην Πάντοβα, μα το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου ξαναγύρισε στην Κρήτη, όπου έμεινε συνολικά 16 χρόνια και γύρισε όριστικά στη Vicenza το 1599, όπου και απέθανε το 1604 (βλ. A. BALDACCI - P. A. SACCARDO, op. cit., p. 143, 144).

15. Βλ. G. GEROLA, *Monumenti Veneti*, IV, 343. Οι BALDACCI - SACCARDO (op. cit., p. 143) αναφέρουν, ότι ο Belli, όταν ήλθε στην Κρήτη «...aveva seco per moglie una certa donna Bianca, probabilmente di Vicenza; ma questa, nel 1596, era gravemente e diuturnamente ammalata, fino a che nel 2 Aprile 1597 ne morì, con profondo dolore del marito, il quale per più tempo non si sentì capace di proseguire le ricerche botaniche...»

Come il Belli tornò a Vicenza (1599), prese per seconda moglie una certa donna Laura, da cui ebbe tre figli: Leonida, che deve essergli nato intorno il 1601, Lavinia Anna natagli nel 1603 ed un Onorio Giovanni, che vide la luce postumo nel 1604.

Κατὰ τὴν πολυχρόνια παραμονή του στὴν Κρήτη ὁ Belli ἔμαθε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ¹⁶ καὶ περιόδευσε πολλὰς φορὰς τὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν μιὰν ἄκρὰ στὴν ἄλλη, μελετώντας τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴ χλωρίδα τῆς Κρήτης. Γιὰ τὶς περιοδεῖες του ἐκεῖνες καὶ γιὰ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους καὶ τὰ ἐρεῖπια ἔγραψε σ' ἓνα θεῖο του στὴ Vicenza ¹⁷, στέλνοντάς του καὶ σχεδιαγράμματα ἀρχαίων κτηρίων, ποὺ μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ τὰ σχεδιαγράμματα μερικῶν θεάτρων ¹⁸. Ὁ Onorio Belli, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του Elio, ποὺ ἦταν γιατρός καὶ ἀρχιτέκτονας ¹⁹, εἶχε, φαίνεται, ἐξαιρετικὴ ἱκανότητα στὸ σχέδιο καὶ ἐσχέδιασε μὲ θαυμαστὴ ἀκρίβεια τὰ διάφορα οἰκοδομήματα ποὺ περιέγραφε ²⁰. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς καὶ τὰ σχέδια τῶν θεάτρων σώζονται στὴν Biblioteca Ambrosiana τοῦ Μιλάνου, ἀπ' ὅπου ἔχω πάρει φωτοαντίγραφα καὶ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν σχεδίων.

Μὰ ὁ Belli, τέλειος γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, ἔγραψε καὶ ἓνα περίφημο βιβλίο γιὰ τὴν ἱστορία της καὶ τὶς ἀρχαιότητές της, ποὺ τὸ χαρακτήρισαν, ἐκεῖνοι ποὺ τὸ εἶδαν καὶ τὸ μελέτησαν, π ο λ ὕ τ ι μ ο (prezioso) ²¹.

Ὁ Scipione Maffei, ποὺ δημοσίεψε τὸ 1728 ἓνα βιβλίο γιὰ τὰ ἀμφιθέατρα τῆς Ἰταλίας ²², ἀναφέρει ὅτι ὁ Carlo Lodoli τοῦ ἔδειξε τὸ βιβλίο

È accertato infatti che il nostro Onorio mancò ai vivi nel principio del 1604, prima della nascita dell'ultimo figlio».

Ἀπὸ τὴν πρώτη σύζυγο Bianca εἶχε ἀποκτήσει μιὰ κόρη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολή του τῆς 24 Ἀπριλ. 1586 : «...sto bene insieme con madonna Bianca, la quale vi saluta insieme con la madonna figliola et tutti li parenti». Βλ. καὶ σημ. 34.

16. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Belli λέει στὴν ἐπιστολή του τῆς 24 Ἀπριλ. 1586 «...se bene leggo e scrivo greco non di meno non possedo la lingua» οἱ BALDACCII - SACCARDO (op. cit., 114) ἀναφέρουν, ὅτι ἦταν «dotto grecista».

17. Valerio Barbarano (βλ. A. BALDACCII - P. A. SACCARDO, op. cit., p. 144).

18. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς ὁ Belli ἔγραψε τὸ 1596 μιὰ ἐπιστολή στὸν Alfonso Ragona, ὅπου περιγράφει τὸ σεισμὸ τῆς Κρήτης τοῦ 1595. Τὴν ἐπιστολή αὐτὴ δημοσίεψε στὰ «Κρητικὰ Χρονικὰ» Θ', 75 ἐξ., ὁ G. MORGAN μὲ δική μου μετάφραση στὰ ἑλληνικά.

19. «Elio Belli, medico di alto nome, fondatore e principe nel 1559 dell'Accademia degli Olimpici in Vicenza. Scrisse cose di medicina e di guerra d'ogni memoria degne. Il Cescato lo annovera tra i gentilhuomeni studiosissimi dell'Architettura» (P. F. ANGIOLGABRIELLO DI SANTA MARIA, Biblioteca e storia di queglii scrittori così delle città come del territorio di Vicenza... In Vicenza, 1778, p. CXII, CXIII).

20. «Belli, oltre che medico e botanico, era... amatore appassionato dell'architettura e dell'archeologia, come parecchi a quei tempi in Vicenza» (BALDACCII - SACCARDO, op. cit., p. 144). Βλ. καὶ σημ. 63.

21. OTTAVIO BACCHI, Osservazioni sopra un antico teatro scoperto in Adria, Venezia 1739, p. XIII: «...prezioso manoscritto delle istorie dell'isola di Candia».

22. SCIPIONE MAFFEI, marchese, Gli Anfiteatri e singolarmente del Veronese, in Verona 1728, p. 64, 65.

Οἱ Baldacci καὶ Saccardo ἀναφέρουν, ὅτι ὑπῆρχαν δύο ἀντίγραφα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ

αὐτὸ τοῦ Belli ποὺ ὁ τίτλος του ἦταν : HONORII BELLI, medici Vicentini, Rerum creticarum observationes variae, continentes diversos actus, aedificia, inscriptiones ecc.

Ὁ Maffei ἀναφέρει, ὅτι ἦταν γραμμένο μὲ πλήρη γνώση τῶν γεγονότων καὶ μὲ φρόνηση (con erudizione e con senno)²³ καὶ δὲν ὑπῆρχε παρόμοιο σύγγραμμα γιὰ τὴν Κρήτη, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μ' αὐτό. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἔγραφε γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὶς ἐπιγραφές, καὶ συνοδεύονταν μὲ τέλεια ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ὅλων τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων ποὺ περιέγραφε, ποὺ βρῆκε στὰ ἐρείπια τῶν διαφόρων ἀρχαίων πόλεων.

Ἐνας ἄλλος, ὁ Marco Velsero, ἔγραψε γιὰ τὸ βιβλίο αὐτό : «Ὡ πόσο ζηλεύω τὴν περιγραφὴν ἐκείνη τῆς Κρήτης, τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας, τοῦ ἱατροῦ-βοτανολόγου Belli, γεμάτη μὲ σχέδια παλαιῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν! Εἶναι δυνατόν στὴ Βενετία, ποὺ ἔχει τόσους δεσμούς μὲ τὴν Κρήτη, νὰ μὴ βρεθεῖ κανεὶς ποὺ νὰ ἀναλάβει τὴ δαπάνη, γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ ἓνα τόσο πολύτιμο βιβλίο;»²⁴.

Καὶ ὅμως δὲν βρέθηκε κανεὶς νὰ τὸ ἐκδώσει καὶ τὸ πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης βιβλίο ὅχι μόνο δὲν τυπώθηκε ἀλλὰ δυστυχῶς χάθηκε!

Ἀλλὰ πολλοί, ποὺ ἀσχολήθηκαν κατὰ τὴ Βενετοκρατία μὲ τὴν Κρήτη, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν της, πῆραν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Belli καὶ τὰ συμπεριλάβαν στὰ δικά τους ἔργα· ἀλλὰ, ὅπως λέει ὁ Gerola, μὲ παραλήψεις, παραποιήσεις καὶ δικές τους προσθήκες, ποὺ ἀλλοιώνουν

τοῦ Belli: Trattato dell'isola di Candia. «Di quest'opera si conserva un testo a penna, ma imperfetto, presso Jacobo Filippo Tomasini. Altro codice esisteva presso il P. Carlo Lodoli minore osservante in Venezia e di esso ha parlato con lode il celebre marchese Scipione Maffei nell'opera degli Anfiteatri (pag. 64). Sarebbe interessante sapere se ed in quale delle nostre biblioteche si conservi ora questo e forse altri Mn. del nostro Belli» (A. BALDACCIO - P. A. SACCARDO, op. cit., p. 146).

Ἀλλὰ ὁ Angiolgabriello di S. Maria ἀναφέρει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μοναδικὸ χειρόγραφο, ποὺ ἀνῆκε ἀρχικὰ στὸν Tomasini καὶ ἔπειτα στὸν Lodoli: «Tutto poscia accolse in un libro che manoscritto esisteva da prima appresso Jacopo Filippo Tomasini, vescovo di Città Nova; indi passò alle mani del P. Carlo Lodoli minor osservante in Venezia; ed ora è ignoto ove sia» (P. F. ANGIOLGABRIELLO, Biblioteca e Storia ecc., op. cit., p. CXV).

23. Καὶ ὁ Filippo Pigafetta προσθέτει : «che è scritto con tutta dottrina di geografia, di antichità e di architettura» (τοὺς ἐπαίνους τοῦ Pigafetta παραθέτει ὁ E. FALKENER, op. cit., p. 9).

24. «O come mi fa venir l'acqua in bocca di quella descrizione di Candia antica e moderna del sig. Belli b.m.piena di disegni, di fabbriche antiche, e d'Iscrizioni greche! È possibile, che in Italia, e particolarmente in Venezia, che tiene tanti vincoli con quell'isola, si sia smarrito talmente il buon gusto, di queste gentilezze, che non si riscontri, chi almanco per boria faccia la spesa della stampa?» (R. F. ANGIOLGABRIELLO, op. cit., p. CXVI).

όλωσδιόλου την εργασία του Belli ²⁵. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα αὐτὰ περισσότερο ἐνδιαφέρον ἔχει ὁ κώδικας ἐνὸς μορφωμένου κληρικοῦ τῆς Βενετίας, τοῦ Apostolo Zeno τοῦ 17. αἰώνα, ποὺ εἶχε κάμει περίληψη τῶν πιὸ σπουδαίων σημείων τοῦ βιβλίου τοῦ Belli.

Τὸν περασμένο αἰώνα ὁ ἄγγλος ἀρχαιολόγος Ed. Falkener, ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Belli καὶ ἀπὸ ὅσους ἔγραψαν σχετικά μ' αὐτόν, δημοσίεψε σὲ παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ «Museum of Classical Antiquities» τὸ 1854 μιὰ ἐκτεταμένη μελέτη μὲ τὸν τίτλο : A Description of Some Important Theatres and Other Remains in Crete, London 1854, ὅπου ἀναπαρήγαγε καὶ τὰ σχέδια τῶν θεάτρων, ποὺ εἶχε κάνει ὁ Belli καὶ βρίσκονται στὴν Ἀμβροσιανὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου ²⁶.

Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μόνο οἱ πληροφορίες τοῦ Belli, ποὺ ἀφοροῦν τὰ θεάτρα, τὶς ὁποῖες ἀναφέρει στὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸ θεῖο του Val. Barbarano, οἱ ὁποῖες καὶ θὰ δημοσιευτοῦν στὸ πρωτότυπο καὶ σὲ μετάφραση, μαζὶ μὲ τὰ σχεδιαγράμματα τῶν θεάτρων, ποὺ ἀναφέρει ὁ Belli στὶς ἐπιστολές του.

Ὁ Belli, στὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴν Κρήτη, ἔμενε στὰ Χανιά. Κατὰ συνέπεια θὰ περίμενε κανεὶς οἱ ἀρχαιολογικές του ἐρευνες νὰ εἶχαν γίνεи στὴν περιοχή τῆς Δυτικῆς Κρήτης. Ὅμως ἡ προσοχή του στράφηκε κυρίως στὴν Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Κρήτη, καὶ στὴν περιοχή αὐτὴ βρίσκονται τὰ θεάτρα ποὺ σχεδίασε καὶ περιέγραψε. Δηλαδή στὴ Γόρτυνα, στὴ Λύττο, στὴ Χερσόνησο καὶ στὴ Γεράπετρα.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη στὰ Χανιά στίς 24 τοῦ Ἀπρίλη 1586. Σ' αὐτὴ κάνει λόγο γιὰ τὸ μικρὸ θέατρο τῆς Γεράπετρας καὶ τὰ δύο θεάτρα τῆς Γόρτυνας, τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο, καὶ στέλνει καὶ τὰ σχέδιά των. Τὸ μεγάλο θέατρο τῆς Γόρτυνας ἦταν κτισμένο στὴ βάση τοῦ λόφου τῆς ἀκρόπολης τῆς Γόρτυνας, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ληθαίου, δυτικὰ καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς τοῦ Ὁδείου, ὅπου καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἐπιγραφή. Τὸ μικρὸ θέατρο ἦταν ΝΔ, πίσω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Ἡ δευτέρῃ ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη ἐπίσης στὰ Χανιά στίς 11 τοῦ Ὀκτώβρη τοῦ ἴδιου χρόνου 1586. Σ' αὐτὴ μιλεῖ γιὰ τὸ θέατρο τῆς Λύττου, γιὰ τὸ θέατρο τῆς Χερσονήσου καὶ γιὰ τὸ μεγάλο θέατρο τῆς Γεράπετρας καὶ τὸ ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Λεβήνας. Τὸ θέατρο τῆς Λύττου ἦταν τὸ μεγαλύτερο τῆς Κρήτης, μὲ τρία διαζώματα καὶ τρεῖς σειρές ἡχεῖα, ποὺ πιστοποιεῖ τὴν ἀκμὴ καὶ τὸ μέγεθος τῆς πόλης αὐτῆς κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ἔστειλε καὶ τὰ σχέδια τῶν θεάτρων ποὺ ἀναφέρει.

25. G. GEROLA, Monumenti Veneti, I, p. XV, nota 1.

26. EDWARD FALKENER, A Description of Some Important Theatres and Other Remains in Crete, from a MS. History of Candia by Onorio Belli in 1586. A Supplement to the «Museum of Classical Antiquities, London 1584.

Μὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν θεάτρων ποὺ ἀναφέρει ὁ Belli στὶς ἐπιστολές του, στὴν Ἀμβροσιανή Βιβλιοθήκη βρίσκονται κι ἄλλα δύο. Ἕνα σχέδιο ἐνὸς οἰκοδομήματος τῆς Κνωσοῦ, ποὺ ἡ χρῆση του εἶναι ἀκαθόριστη²⁷, καὶ ἓνα σχέδιο ἐνὸς κυκλικοῦ οἰκοδομήματος τῆς Λάππας, ποὺ ὁ Belli χαρακτηρίζει tempio, ἀλλὰ κατὰ τὸν Falkener πρόκειται μᾶλλον περὶ λουτροῦ²⁸. Τούτου μάλιστα ὑπάρχουν δύο σχέδια μὲ τὴν ἐπιγραφή: Tempio della città di Lampeo in Candia, ἀλλὰ τὸ ἓνα ἔχει διαγραφεῖ μὲ μιὰ γραμμὴ, μὲ τὴ σημείωση: Questo disegno non è ben misurato, μὲ γράμματα ποὺ δὲν μοιάζουν μὲ τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του γραφικὸ χαρακτῆρα τοῦ Belli.

Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Belli ἡ Γόρτυνα εἶχε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο θέατρα καὶ ἓνα ἀμφιθέατρο, ἓνα στάδιο, ἓνα ὠδεῖο καὶ ἓνα τσίρκο. Οἱ θέσεις ὅλων ἔχουν διαπιστωθεῖ σήμερα ἀπὸ τοὺς ἰταλοὺς ἀρχαιολόγους, ἀλλὰ τίποτε δὲν σώζεται στὴν κατάστασι ποὺ τὰ βρῆκε ὁ Belli πρὶν ἀπὸ 400 χρόνια περὶπου. Ὁ Belli εἶχε σχεδιάσει καὶ τὸ ἀμφιθέατρο, ποὺ βρισκόταν στὴ νότια ἄκρᾳ τῆς πόλης, ἀλλὰ τὸ σχέδιο ἐκεῖνο δὲν σώθηκε.

Καὶ ἡ Γεράπετρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο θέατρα, εἶχε κι αὐτὴ ἀμφιθέατρο καὶ ναυμαχία, δηλαδὴ θαλάσσια λεκάνη ὅπου γινόταν θεαματικὴ ἀναπαράστασι ναυμαχίας, στὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσαν σὰν ναυμάχους τοὺς δούλους ἢ καταδίκους. Βρισκότανε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, μὰ σήμερα ἔχει ἐπιχωματωθεῖ. Καὶ στὴ Γεράπετρα δὲν σώζεται σήμερα τίποτε, ποὺ νὰ θυμίζει τὸ ἀρχαῖο μεγαλεῖο της.

Ἡ Λύττος, σκαρφαλωμένη στὶς ὑπώρειες τῶν Λασιθιώτικων βουνῶν, σὲ ὕψος 650 μ., ἦταν μιὰ ὀρεινὴ πολιτεία, μὲ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια, «ἡ πρὸ παραξενὴ καὶ ἄσχημη τοποθεσία»²⁹ ποὺ εἶδε ὁ Belli. Ἄν καὶ εἶχε καταστραφεῖ τὸ 220 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Κνώσιους καὶ τοὺς Γορτύνιους, κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο εἶχε ἀναλάβει καὶ εἶχε γίνεи μιὰ ἀρκετὰ πολυάνθρωπη πόλις, μὲ ὠραῖα οἰκοδομήματα, ὅπως ἀναφέρει ὁ Belli. Τὸ θέατρό της δὲν τὸ εἶχε οὔτε ἡ πρω-

27. Ὁ Γάλλος H. Labaste ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ τῆς Κνωσοῦ, κι ἔχει τὴ γνώμη πὼς πρόκειται γιὰ ρωμαϊκὴ βασιλική, ποὺ τὸ μῆκος της, σύμφωνα μὲ τὴν κλίμακα ποὺ σημειώνει ὁ Belli, πρέπει νὰ ἦταν 120 μ. Καὶ συνεχίζει: «...le plan laissé par le médecin vénicien soulève un curieux problème d'archéologie, et il serait intéressant de chercher à identifier l'édifice en question» (βλ. H. LABASTE, Note sur un manuscrit italien du XVIe siècle, concernant la Crète, Revue des Études Grecques, tom. XXI, 1908, p. 80 - 84).

Ἐπάρχουν ἐνδείξεις τοῦ χώρου ποὺ βρισκόταν αὐτὴ ἡ βασιλική; Σὲ ἓνα σχεδιάσμα τῆς περιοχῆς τῆς Κνωσοῦ σημειώνεται, ἀλλὰ μὲ ἀμφιβολία, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ λεγόμενη «Ἐπαυλὴ τοῦ Διονύσου» (Roman Mosaic) ἡ θέση μιᾶς ρωμαϊκῆς βασιλικῆς (Roman Basilica?) (βλ. Πίν. XII, στὸ B.S.A., vol. VI).

28. E. FALKENER, op. cit., p. 25.

29. «...il sito è il più stravagante e brutto che mai vedessi». Βλ. παρακάτω σ. 160.

τεύουσα Γόρτυνα. Δυστυχῶς σήμερα δὲν σώζεται ἀπολύτως τίποτε. "Ὅλο εἶναι *pulvis et umbra* πού λέει ὁ 'Οράτιος³⁰.

Τὸ θέατρο τῆς Χερσονήσου, πού ἡ διάμετρός του ἦταν 24 μ. ὅπως ἀναφέρει ὁ Lucio Mariani³¹, ἦταν στὴ δυτικὴ ἄκρῃ τῆς πόλης, πού τῇ θέσῃ της ἔχει σήμερα τὸ Λιμάνι τῆς Χερσονήσου. Πηγαίνοντας ἀπὸ τὸ 'Ηράκλειο λίγα μέτρα ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν ἀμαξιτὸ δρόμο, σώζονται τὰ θεμέλια τῶν τοίχων ἑνὸς ἡμικυκλικοῦ οἰκοδομήματος, πού ἦταν τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου τῆς Χερσονήσου, μὲ ΝΔ προσανατολισμό. 'Η Χερσόνησος, παρ' ὅλο πού δὲν ἦταν μεγάλη πόλη, εἶχε καὶ αὐτὴ ἀμφιθέατρο, πού ὁ Belli τὸ βρῆκε σὲ κατάσταση, πού δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τὸ σχεδιάσει. Τὸ ἀμφιθέατρο, δημιούργημα ρωμαϊκὸ, ἄγνωστο στὴν κλασσικὴ 'Ελλάδα ἀλλὰ σχεδὸν ἄγνωστο καὶ στὴν 'Ελλάδα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, ἦταν, φαίνεται, στὴν Κρήτη κοινότατο, ἀφοῦ ὑπῆρχε ἀκόμη καὶ σὲ μικρὲς πόλεις σὰν τὴ Χερσόνησο καὶ τὴν Κίσαμο. 'Ὡς φαίνεται, ὁ ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς εἶχε μεγαλύτερη ἐπίδραση στὴν Κρήτη³².

"Αλλες κρητικὲς πόλεις, πού ἤκμασαν ἐπίσης κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο δὲν εἶχαν θέατρα; 'Ο Belli ἀνέφερε στὸ βιβλίον του, ὅτι στὴν ἀρχαία Κυδωνία, πού ἦταν στὴ θέσῃ τῶν σημερινῶν Χανίων, ὑπῆρχε ἓνα θέατρο, πού σωζόταν μέχρι τὸ 1585, ὁπότε τὸ κατεδάφισαν οἱ Βενετσίανοι, γιὰ νὰ πάρουν τὰ ὑλικά του καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν στὰ τείχη πού ἔχτιζαν τότε. 'Ο Belli, πού εἶχε ἔλθει τὸ 1583, τὸ εἶδε καὶ τὸ σχεδίασε, ἀλλὰ τὸ σχέδιό του τὸ περιέλαβε στὸ βιβλίον του καὶ χάθηκε μαζί μ' αὐτό.

Στὸ ἴδιο βιβλίον ἀναφέρει ὁ Belli, ὅτι καὶ ἡ Κίσαμος εἶχε ἓνα θέατρο καὶ ἓνα ἀμφιθέατρο, πού ἦταν καταστρεμμένα ὅταν τὰ εἶδε.

Πότε κτίστηκαν τὰ θέατρα αὐτὰ τῶν κρητικῶν πόλεων; Αὐτὰ πού εἶδε καὶ σχεδίασε ὁ Belli κτίστηκαν ἀσφαλῶς στὴν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Πιθανότατα ὅμως προϋπῆρχαν ἄλλα στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο, πού μὲ τοὺς πολέμους, τοὺς σεισμοὺς κλπ. θὰ καταστράφηκαν καὶ στὴ θέσῃ τους ἀνοικοδομήθηκαν τὰ νέα. Αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφή, πού βρέθηκε στὴ Γόρτυνα, καὶ ἀναφέρει ὅτι τὸ 'Ωδεῖο ἀνοικοδομήθηκε τὸ 100 μ.Χ., τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ.

Τὸ θέμα τοῦ θεάτρου στὴν Κρήτη, στὴν περίοδο πού ἦταν ὑποδουλωμένη στὴ Ρώμη, καὶ ὅμως εἶχε τόσα θέατρα, ἀμφιθέατρα, στάδια καὶ ὠδεῖα, δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὰ ἀναγκαστικὰ λίγα πού ἀναφέρω ἐδῶ. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ εὐρὺ καὶ πρέπει νὰ βρεθοῦν οἱ ἀρμόδιοι νὰ τὸ ἐρευνήσουν, ἡμερὶνὰ τὸ μελετήσουν, τόσο ἀρμύων ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴς τῶν εἰδικῶν ὡς καὶ ἀπὸ τὸ ἀποκατασκευῶν. Σώζεται ἓνα θέατρο, ἦταν στίλ σκηνή, 5 μ. (βλ. Πίν. Κ' 2).

'Ο ὑπόλοιπος χώρος εἶναι ἔκτατος μὲ νέες οἰκοδομὲς καὶ ἔργα (πληροφορίες Γρηγ. Σηφάκη, πού ἔκαμε εἰδικὴ ἐρευνα τὸ 1965).

38. 'Ο Γενικὸς Προβλεπτής Alvise Grimani.

39. Τὸ πόδι τῆς Vicenza πρέπει νὰ εἶχε τὸ ἴδιο μῆκος μὲ τὸ πόδι τῆς Βενετίας, πού ἦταν 0,3477 μ.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΟΝΟΡΙΟ ΒΕΛΛΙ

I

Biblioteca Ambrosiana di Milano, cod. D 199

*Mag(nifi)co Sig(no)r Zio Oss(ervatissi)mo*³³,F^o 1

*Per non lasciar passar alcuna occasione de passaggio ho uoluto con la uenuta | a Vicenza del Sig(no)r Cap(itano) Filiberto Piuene salutarui et farui sapere come | stò bene insieme con madonna Bianca la quale ui saluta
5 in sieme con | la madonna figliola et tutti li parenti*³⁴. *V(ostra) S(ignoria) saperà che mai ho hauuto | lettere ne da uoi ne da miei fratelli ne da altri già tanti e tanti mesi | se bene sono uenuti fin hora cio è da marzo in qua sei tra Galioni e | marciliane da Venetia onde non so che dire: desidero sopra modo qual-
10 la p(rese)nte | gli sarà commune: Mandoui tre piante di tre theatri de i molti*³⁶, *che | ho tolti in disegno nel mio peregrinaggio fatto per tutto questo*

*Μεγαλοπρεπή καὶ Σεβάσμιε κύριε Θεῖε*³³,

Γιὰ νὰ μὴν ἀφίσω νὰ περάσει καμιὰ ἐνκαιρία ταξιδιοῦ θέλησα, μὲ τὸν ἐρχομὸ στὴ Vicenza τοῦ καπετάνιου κυρίου Filiberto Piovene, νὰ σᾶς χαιρετήσω καὶ νὰ σᾶς πληροφορήσω πὼς εἶμαι καλὰ μαζὶ μὲ τὴ μαντόνα Bianca, ποὺ σᾶς χαιρετᾷ κι ἐκεῖνὴ μὲ τὴ μαντόνα κόρη καὶ ὅλους τοὺς συγγενεῖς³⁴. Ἡ ἀφεντιά σας ἂς μάθει πὼς δὲν πῆρα γράμμα ποτέ, οὔτε ἀπὸ σᾶς, οὔτε ἀπὸ τ' ἀδελφία μου, οὔτε ἀπὸ ἄλλους τώρα καὶ τόσους μῆνες, παρ' ὅλο ποὺ ἦλθαν ὡς τώρα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Μάρτη καὶ δῶθε, ἀπὸ τὴ Βενετία ἔξι γαλιόνια καὶ μαρσιλιάνες. Γι' αὐτὸ δὲν ξέρω τί νὰ πῶ. Ἔχω μεγάλῃ ἐπιθυμία νὰ πάρω κανένα γράμμα ἀπὸ τὸν κ. Ἀλφόνσο³⁵, στὸν ὁποῖο γιὰ τὴν ὥρα δὲν γράφω, ἀλλὰ ἡ παροῦσα μου εἶναι κοινὴ καὶ γιὰ κεῖνο. Σᾶς στέλνω τρία σχέδια τριῶν θεάτρων, ἀπὸ τὰ πολλὰ³⁶ ποὺ ἔχω σχεδιάσει κατὰ τὶς περιοδεῖες μου, ποὺ ἔχω

33. Ἕνα μέρος τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς μετέφρασε στ' ἀγγλικά καὶ δημοσίεψε ὁ Falkener στὴν παραπάνω μελέτη του (βλ. ὑποσ. 11).

H. LABA. Ἡ φράση αὐτή: «ὅλους τοὺς συγγενεῖς» σημαίνει ὅτι ὁ Belli εἶχε στὰ Χανιά Revue des Études κάνει νὰ υποθέσω, ὅτι ἡ Bianca ἦτο νιώτισσα καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ ὕπαρχον ἐνδεῶς ὁ Baldacci (βλ. παραπάνω αὐτὴ ἡ βασιλ.

τῆς περιοχῆς τῆς Κνωσοῦ τὴν Ραρκι, ἀλλὰ μὲ ἀμφιβολία, ἀπέναντι τῆς ἐπιστολῆς γιὰ «Ἐπαυλὴ τοῦ Διονύσου» (Romani Mosaic) ἢ θέση μιᾶς ρωμαϊκῆς βασιλικῆς (Basilica?) (βλ. Πίν. XII, στὸ B.S.A., vol. VI).

28. E. FALKENER, op. cit., p. 25.

29. «...il sito è il più stravagante e brutto che mai vedessi». Βλ. παρακάτω σ. 160.

*Regno | ma dalle gravi occupationi non ho potuto mai finir il libro da me |
 principiato pur spero che nelle hore ociose di questa state lo finirò, ma | tra
 15 tanto, ui mando queste piante le quali mi parono molto diuerse da | quanti
 Theatri sono mai stati fatti ³⁷ et massime quello di Gierapetra il | quale era
 adornatissimo di due ordini di collone di marmo bianchiss(im)o, | grosse
 cinque quarti, et l'ordine era Ionico con Capitelli a cornice belliss(im)e | de
 quali molti l'Il(lustrissi)mo mio sig(no)re ³⁸ ne mandò in Venetia hauea
 le statue | di stucco le quali nel cauar che io fecci fare a longo detta fronte
 20 erano | ancora intere ma nel uolerle leuare andauano in poluere, et le collone |
 quasi tutte erano guaste dal foco molti de i gradi sono ancora intieri | larghi
 due piedi Vicentini ³⁹ col qual piede sono stati mesurati tutti: le | collone del
 portico del Theatro erano come quelle della scena cio è grosse | cinque quarti*

κάμει σ' ὅλο τὸ Βασίλειο. Μὰ μὲ τὶς σοβαρὲς ἀπασχολήσεις δὲν μπόρεσα
 ἀκόμη νὰ τελειώσω τὸ βιβλίο, πὺν ἔχω ἀρχίσει. Ἐλπίζω ὅμως πὺς τὶς ὥρες
 πὺν δὲν θὰ ἔχω δουλειὰ αὐτὸ τὸ καλοκαίρι θὰ τὸ τελειώσω. Ἀλλὰ στὸ μετα-
 ξὺ σὰς στέλνω αὐτὰ τὰ σχέδια, τὰ ὁποῖα μοῦ φαίνονται πολὺ διαφορετικὰ
 ἀπὸ ὅσα θέατρα ἔχουν γίνεи μέχρi σήμερa ³⁷, καὶ κυρίως ἐκεῖνο τῆς Γερά-
 πετρας, πὺν ἦταν διακοσμημένο μὲ δυὸ σειρὲς κολόνες ἀπὸ λευκότατο μάρ-
 μαρο, χοντρὲς πέντε τέταρτα, ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, μὲ κιονόκρανα καὶ κορνί-
 ζες ὡραιότατες, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ ἔστειλε στὴ Βενετία ὁ ἐκλαμπρότατος κύ-
 ριός μου ³⁸. Τὰ ἀγάλματα ἦταν ἀπὸ στοῦκο καὶ ὅταν ἀνέσκαφα κατὰ μῆκος
 τοῦ μπροστινοῦ τοίχου ἦταν ἀκέραια ἀκόμη, ἀλλὰ, προσπαθώντας νὰ τὰ ση-
 κώσω ἔγιναν σκόνη. Καὶ οἱ κολόνες, σχεδὸν ὅλες, ἦταν καταστρεμμένες
 ἀπὸ τὴ φωτιά. Πολλὲς ἀπὸ τὶς βαθμίδες εἶναι ἀκόμη ἀκέραιες, πλα-
 τιὲς δυὸ πόδια τῆς Vicenza ³⁹. Μὲ τὸ πόδι αὐτὸ μετρήθηκαν ὅλα. Οἱ κολό-
 νες τῆς στοᾶς τοῦ θεάτρου, ἦταν σὰν τὶς κολόνες τῆς σκηνῆς, δηλαδὴ χον-

37. Ὁ Belli κάνει τὴ σύγκριση τῶν κρητικῶν θεάτρων μὲ τὰ θέατρα τῆς ἐποχῆς
 του, καὶ κυρίως θὰ εἶχε ὑπόψη του τὸ Teatro Olimpico τῆς Vicenza, δημιούργημα τοῦ
 Andrea Palladio, τοῦ 1580, ὡς καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ θεάτρου ἀπὸ τὸ σύγ-
 γραμμα τοῦ Vitruvius, De Architectura. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν θεάτρων πὺν περιγράφει
 ὁ Belli εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ θέατρο, ἀλλὰ διατηροῦσε καὶ ὁρισμένα χαρα-
 κτηριστικὰ τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου (βλ. FALKENER, op. cit., 30).

Πρόκειται γιὰ τὸ μικρὸ θέατρο τῆς Γεράπετρας. Βρισκόταν μέσα στὴ σημερινὴ
 πόλη, στὴ συμβολὴ τῶν δρόμων Ἰω. Κονδυλάκη καὶ Γρηγ. Αὐξεντίου, ἀπέναντι στὴν ἐκ-
 κλησία τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Σῶζεται ἓνα μέρος τοίχου σὲ ὕψος 4,5 - 5 μ. (βλ. Πίν. Κ'
 καὶ Πίν. Α' εἰκ. 2). Ὁ ὑπόλοιπος χώρος εἶναι σκεπασμένος μὲ νέες οἰκοδομὲς καὶ
 μὲ τὸ δρόμο (πληροφορίες Γρηγ. Σηφάκη, πὺν ἔκαμε εἰδικὴ ἔρευνα τὸ 1965).

38. Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Alvise Grimani.

39. Τὸ πόδι τῆς Vicenza πρέπει νὰ εἶχε τὸ ἴδιο μῆκος μὲ τὸ πόδι τῆς Βενετίας,
 πὺν ἦταν 0,3477 μ.

25 *et alte dieci piedi nell'ordine di sopra della fronte della | scena erano le collone
grosse un piede et alte quasi noue piedi hauea | alcune lettere ma guaste come
uederete nelli epitaffij che ui mando | quali ui prego a uoler fargli traddure
et mandarmeli che mi sarà fa-|uor singulare poi che in questo Regno non ho
trouato alcuno che lo | sapia fare et auertite nel mandarmi le tradutione che
30 prima sia l' | epitafio greco et poi la tradutione perche come sapete se bene leggo
e scriuo | grecco non di meno non possedo la lingua⁴⁰. Credo che il Maestro
de M(isse)r | Lepido serà Ecc(ellentissi)mo per far questo seruitio M(is- F^o II
se)r Lodouico Roncone Ancora | seria bonissimo et se l'Ecc(ellen)te Pace
uolesse fare questa fatica credo, che | non si potria migliorare ma perche so
35 che deue esser occupatissimo nelle | facende di amallati non credo che Vorà
tor⁴¹ questo impaccio tra questi epi-|tafij quel longhiss(im)o mi fu mandato
dal Isola di Thera collonia di Lace-|demoni et è scritto in quattro pietre di
Marmo in lettere molto piccole, et | corrose, ho fatto gran fatica nel leuarlo,
et credo che ui siano de gli er-|rori perchè le lettere erano corrose dalla Vecchi-*

τρὲς πέντε τέταρτα καὶ ψηλὲς δέκα πόδια. Στὴν ἐπάνω σειρὰ τοῦ μετώπου
τῆς σκηνῆς οἱ κολόνες ἦταν χοντρὲς ἓνα πόδι καὶ ψηλὲς σχεδὸν ἐννιά πόδια.
Εἶχε μερικὰ γράμματα (ἐπιγραφές) μὰ καταστρεμμένα, ὅπως θὰ δῆτε στὶς ἐπι-
τάφιος ἐπιγραφές πὺν σᾶς στέλνω, τὶς ὁποῖες σᾶς παρακαλῶ νὰ εὐαρεστη-
θῆτε νὰ μεταφράσετε καὶ νὰ μοῦ τὶς στείλετε. Θὰ μοῦ κάνετε ἐξαιρετικὴ
χάρη, γιατί σ' αὐτὸ τὸ Βασίλειο δὲν βρῆκα κανένα πὺν νὰ ξέρει νὰ τὶς μετα-
φράσει. Καὶ προσέξτε, ὅταν θὰ μοῦ στείλετε τὴ μετάφραση, νὰ εἶναι πρῶτα
τὸ ἑλληνικὸ ἐπιτύμβιο καὶ ἔπειτα ἡ μετάφραση. Γιατί, ὅπως ξέρετε, ἂν καὶ
γράφω καὶ διαβάζω ἑλληνικά, ὅμως δὲν κατέχω τὴ γλῶσσα⁴⁰. Πιστεύω πὺς ὁ
κύριος Lepido θὰ εἶναι ἐξαίρετος, γιὰ νὰ κάμει αὐτὴ τὴν ὑπηρεσία. Ὁ κύριος
Lodouico Roncone θὰ εἶναι ἀκόμη καλύτερος. Κι ἂν ὁ ἐξοχότατος Pace θὰ ἤθελε
νὰ κάμει αὐτὸν τὸν κόπο, πιστεύω πὺς δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνει καλύτε-
ρο. Μά, ἐπειδὴ ξέρω πὺς πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ἀπασχολημένος μὲ τὶς ἀσχο-
λίες τῶν ἀρρώστων, δὲν πιστεύω πὺς θὰ θελήσει νὰ ἀναλάβει⁴¹ αὐτὴ τὴν
ἐνόχληση. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς ἐπιτάφιος ἐπιγραφές ἐκείνη τὴ μακρότα-
τη μοῦ τὴν ἔστειλαν ἀπὸ τὴ νῆσο Θήρα, ἀποικία τῶν Λακεδαιμονίων, καὶ
εἶναι γραμμένη σὲ τέσσερις πέτρες μαρμάρινες, μὲ γράμματα πολὺ μικρὰ καὶ
καταφαγωμένα. Κοπίασα πολὺ νὰ τὴν ἀντιγράψω, καὶ πιστεύω πὺς ὑπάρχουν

40. Καὶ ὅμως οἱ BALDACCI-SACCARDO (op. cit., p. 114) ἀναφέρουν ὅτι ἦταν «dotto grecista».

41. tor = ρῆμα τῆς βενετσιάνικης διαλέκτου πὺν σημαίνει togliere, pigliare, prendere (βλ. GIUSEPPE BOERIO, Dizionario del dialetto veneziano, Venezia MDCCCXXIX).

40 *ezza non dimeno ui bi-|sogna usar ingiegno et fattica detti marmi gli ho lasciati in Candia per-|che niuna nauue me gli ha uoluti leuar per Venetia. ma se la copia | serà tale che se ne possa cauar costrutto non mi curo di pietre* ⁴²: *gl'altri | tutti gli ho trouati io facendo cauar sotto terra nelle rouine doue erano | sepolti* ⁴³.

45 *Le collone del Portico dietro la scenna del detto Theatro di Gierapetra erano | di quella sorte che sono le due collone à Venetia* ⁴⁴ *delle qual collone | ne sono tante nella detta Gerapetra et nelle rouine di Gortina che | fanno stupire, et di grandi intere e bellissime, et queste pietre per qua(n)to | si dice (ed io lo credo) sono state portate di Egitto, perchè in questo Regno |*

λάβη, γιατί τὰ γράμματα ἦταν φαγωμένα ἀπὸ τὴν πολυκαιρία. Ὅμως πρέπει νὰ διαθέτει κανεὶς χρόνο καὶ νὰ καταβάλλει καὶ κόπο. Τὰ μάρμαρα αὐτὰ τὰ ἄφισα στὸ Χάντακα, γιατί κανένα πλοῖο δὲν θέλησε νὰ μοῦ τὰ πάρει γιὰ τὴ Βενετία. Μὰ ἂν τὸ ἀντίγραφο θὰ εἶναι τέτοιο, πὺν νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ βγάλει νόημα δὲν μ' ἐνδιαφέρει γιὰ τὶς πέτρες ⁴². Ὅλες τὶς ἄλλες τὶς βρῆκα σκάφτοντας μέσα στὴ γῆ, στὰ ἐρείπια πὺν ἦταν θαμμένες ⁴³. Οἱ κολόνες τῆς στοᾶς πίσω ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου αὐτοῦ τῆς Γεράπετρας ἦταν ἀπὸ κεῖνο τὸ εἶδος τῆς πέτρας, πὺν εἶναι οἱ δὺο κολόνες τῆς Βενετίας ⁴⁴. Ἀπὸ τὶς κολόνες αὐτὲς ὑπάρχουν τόσες στὴ Γεράπετρα καὶ στὰ ἐρείπια τῆς Γόρτυνας, πὺν κάνουν κανένα νὰ ἐκπλαγεῖ. Καὶ εἶναι μονοκόμματα καὶ ὠραιότατες. Οἱ πέτρες αὐτὲς, ὅπως λένε (κι ἐγὼ τὸ πιστεύω), εἶναι φερμένες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, γιατί σ' αὐτὸ

42. Πρόκειται γιὰ τὸ Testamento Greco ἢ Testamento di Epicteta. Οἱ τέσσερις αὐτὲς πέτρες, στίς ὁποῖες ἦταν γραμμένο μὲ μικρὰ γράμματα, ὅπως ἀναφέρει ὁ Belli, τὸ testamento greco, μεταφέρθηκαν ἔπειτα, φαίνεται μὲ τὴ φροντίδα τοῦ ἴδιου τοῦ Belli, στὴ Βενετία. Ἐκεῖ ἀντέγραψε τὴν ἐπιγραφὴ ὁ σοφὸς Ἑρακλειώτης θεολόγος καὶ φιλόλογος Μιχαὴλ Μαργούνιος, ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος. Ὁ ἰταλὸς ἀρχαιολόγος Serafino Ricci ἀσχολήθηκε σχετικὰ καὶ ἔγραψε μιὰ πολυσέλιδη μελέτη, ἀπὸ τὴν ὁποία μοῦ ἔστειλε ἀποσπάσματα, μαζὶ μὲ ἄλλες σχετικὲς μὲ τὸ θέμα μου πληροφορίες, ὁ ἀγαπητὸς φίλος κ. Κ. Μέρτζιος, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ (βλ. SERAFINO RICCI, Il Testamento di Epicteta, storia e revisione dall'epigrafe con testo, traduzione e commento con una tavola, Monumenti Antichi, vol. II, Milano 1894, p. 70 - 158).

43. Ἀπ' ἐδῶ βγαίνει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Belli ἔκανε πραγματικὲς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Κρήτη. Καὶ ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἦταν ὁ πρῶτος. Πόσα ἀγάλματα καὶ πόσα ἄλλα ἀντικείμενα κρητικῆς τέχνης δὲν εἶχαν ἀρπάξει ἀπὸ τὴν Κρήτη οἱ Βενετοὶ ἄρχοντες, γιὰ νὰ κοσμήσουν μ' αὐτὰ τὰ μέγαρά τους, καὶ πόσα ἀπ' αὐτὰ δὲν κοσμοῦν σήμερα τὰ μουσεῖα τῆς Ἰταλίας! (βλ. H. LABASTE, op. cit., p. 84, M. COMPARETTI, Iscrizione cretese scoperta in Venezia, Museo Italiano, tom. I, 1885, p. 141, M. SALOMON, Anthropologie, tom. XIII, 1902, p. 1). Βλ. καὶ σημ. 4.

44. Ἀσφαλῶς ἐννοεῖ τὶς κολόνες πὺν εἶναι στὴν Piazza di San Marco.

50 *non si trouano ne meno se gli ritroua pietra dura, perche tutti li | monti et le
pietrare sono di pietre tenere come le nostre da Soizzo e Creaz-|zo⁴⁵ et anco
più tenere. Le montagne grandi anco esse hanno pocchi sassi | uiui ma respet-
to le n(ost)re sono molto più tenere di pietre se bene è aspriss(im)e | et altis-
sime. |*

55 *Il Theatro piccolo di Gortina⁴⁶ anco lui era di Gordine dorico le collone
di mar-|mo bianco e nero tutto incrostato de marmo di diuerse maniere, li
por-|tichi cosi della scena come dietro gli hospitali della sorte di quel di
Ge|rapetra. |*

*Il Theatro grande⁴⁷ hauea bellissima senna adornatissima di marmi |
60 bellissimi bellissime collone di 16 piedi et grosse un piede e mezzo et un' |
oncia⁴⁸ ordine Gionico tutto di marmi bianchissimi non se gli uede uestigie |
di portico dietro la scenna et quel che è marauiglioso, è che subito dietro | la F^o III
fronte della scenna passa il fiume letteo il quale perche non desse | impaccio
65 alli hospitali gli haueano fatto un Ponte sopra largo come sono | gli hospitali
et lungo più di ducento passa di misura onde gli hospitali | et molte altre*

τὸ Βασίλειο δὲν ὑπάρχουν. Οὔτε ὑπάρχουν πέτρες σκληρές, γιατί ὅλα τὰ βουνὰ
καὶ τὰ λατομεῖα εἶναι ἀπὸ πέτρες μαλακές, σὰν τὶς δικές μας ἀπὸ τὸ Σοῖτσο
καὶ ἀπὸ τὸ Κρεάτσο⁴⁵, κι ἀκόμη πιὸ μαλακές. Καὶ τὰ μεγάλα βουνὰ ἀκόμη
ἔχουν λίγους βράχους συμπαγεῖς, μὰ σὲ σχέση με τὰ δικὰ μας ἔχουν πολὺ
πιὸ μαλακὲς πέτρες, παρ' ὅλο πὺν εἶναι πιὸ τραχειὰ καὶ πιὸ ψηλά.

Κι αὐτὸ τὸ μικρὸ θέατρο τῆς Γόρτυνας⁴⁶ ἦταν δωρικοῦ ρυθμοῦ, οἱ
κολόνες ἀπὸ μάρμαρο ἄσπρο καὶ μαῦρο, ὅλο μὲ ὀρθομαρμάρωση σὲ διάφορα
σχέδια. Οἱ στοές, τόσο τῆς σκηνῆς ὅσο καὶ πίσω ἀπὸ τοὺς ξενῶνες, εἶναι
σὰν ἐκείνες τοῦ θεάτρου τῆς Γεράπετρας.

Τὸ μεγάλο θέατρο⁴⁷ τῆς Γόρτυνας εἶχε ωραιότατη σκηνή μὲ πολλὲς
διακοσμήσεις ἀπὸ ωραιότατα μάρμαρα, ωραιότατες κολόνες 16 πόδια καὶ
χονδρὲς $1\frac{1}{2}$ πόδι καὶ μιὰ ἴντσα⁴⁸, ρυθμοῦ ἰωνικοῦ, ὅλο ἀπὸ λευκότατα
μάρμαρα. Σ' αὐτὸ δὲν φαίνονται ἔγνη στοᾶς πίσω ἀπὸ τὴ σκηνή. Καὶ τὸ
ἀξιοθαύμαστο εἶναι, πὺν πίσω ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς σκηνῆς περνᾷ ὁ ποταμὸς Αἰ-
θαῖος, πὺν γιὰ νὰ μὴ γίνεῖ ἐμπόδιο στοὺς ξενῶνες εἶχαν κάνει ἀπὸ πάνω του μιὰ
γέφυρα, φαρδιά ὅσο ἦταν οἱ ξενῶνες, καὶ μακριὰ περισσότερο ἀπὸ 200
βήματα. Ἔτσι οἱ ξενῶνες καὶ πολλὰ ἄλλα οἰκοδομήματα εἶναι κτισμένα πάνω

45. Χωριὰ στὴν περιοχή τῆς Vicenza (βλ. Annuario Generale 1961, Comuni
e Frazioni d'Italia, edizione del Touring Club Italiano).

46. Ὅπως ἀναφέρω παραπάνω (σελ. 149) τὸ μικρὸ θέατρο τῆς Γόρτυνας ἦταν ΝΔ
τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

47. Τὸ μεγάλο θέατρο ἦταν στὴ βάση τοῦ λόφου τῆς ἀκρόπολης.

48. Ἡ oncia σὰν μέτρο μήκους ἦταν τὸ 1/12 τοῦ ποδιοῦ, περίπου 3 ἑκατοστόμετρα.

fabriche sono fatte sopra questo Ponte il quale è ancora | tutto in piedi fatto
di pietre molto grandi senza calcina io gli sono ca-|minato di sotto à tutto
perche mi fu detto che ui erano molte let-|tere intagliate ⁴⁹ ma non ue ne uidi
70 alcuna per le rouine e molto em-|piuto il letto del fiume, et fa diuerse strade
da quello che facea an-|ticamente: sapiate che io nel leuar queste et altre
piante ho usato | gran diligenza perche haueuo tempo et commodità. per hora
non | ui scriuo altro se non che mi farà fauor salutar tutti gli amici, et |
parenti in nome mio et sopra tutto li Sig(no)ri Academici insieme col
75 Bi-|dello, et il Theatro mi farà fauore salutar il Sig(no)r Paolo Antonio |
Valmarana et fargli uedere queste piante, et scriuermi il suo parer | tra
tanto state sano et scriuetemi qualche uolta et salutate anco | il Sig(no)r
Hettor Valle al quale non scriuo per hora sendo che non so | di che
80 scriuergli hauendogli scritto pocchi giorni sono à bastanza. | Salutate
ancora il Sig(nor) Silla Palladio ⁵⁰ li Maganza Padre e figliolo | il
Zarabotanaro il Mogno Panara, et il littoni sopra il tutto al quale |
uoglio mandare al tutto un polpo Nauplio per la sua impresa accio-|che

σ' αὐτὴ τῇ γέφυρα, ἣ ὁποία στέκεται ἀκόμη ὁλόκληρη, κτισμένη ἀπὸ πέτρες
πολὺ μεγάλες, δίχως ἀσβέστη. Ἐγὼ περπάτησα κάτω ἀπὸ τῇ γέφυρα αὐτῇ
σ' ὅλο τὸ μῆκος, γιατί μοῦ εἶπαν πὼς ὑπῆρχαν ἐκεῖ πολλὰ γράμματα χαρα-
γμένα ⁴⁹. Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν εἶδα κανένα, γιατί ἦταν ἐρειπωμένη καὶ ἡ κοίτη
τοῦ ποταμοῦ ἦταν γεμισμένη καὶ κάνει διάφορους δρόμους, σὰν ἐκείνους
ποὺ ἔκανε καὶ παλαιότερα. Πρέπει νὰ ξέρετε, ὅτι γιὰ νὰ βγάλω αὐτὰ καὶ ἄλλα
σχέδια κατέβαλα πολλὴ προσπάθεια, γιατί εἶχα καιρὸ καὶ εὐχέρεια. Γιὰ τὴν
ὥρα δὲν σᾶς γράφω ἄλλα παρὰ μόνο νὰ μοῦ κάμετε τὴ χάρη νὰ δώσετε χαι-
ρετισμοὺς σὲ ὅλους τοὺς φίλους καὶ τοὺς συγγενεῖς ἀπὸ μένα καὶ πρὶν ἀπ'
ὅλους στοὺς κύριους Ἀκαδημαϊκοὺς καὶ στοὺς κλητῆρα καὶ τὸ θέατρο. Θὰ
μοῦ κάνετε χάρη νὰ μοῦ χαιρετίσετε τὸν κ. Πάολο Ἀντόνιο Βαλμαράνα
καὶ νὰ τοῦ δείξετε αὐτὰ τὰ σχέδια καὶ νὰ μοῦ γράφει τὴ γνώμη του.
Στὸ μεταξὺ ὑγιαίνετε καὶ γράφετέ μου καμιά φορὰ. Χαιρετίσετέ μου
ἐπίσης τὸν κ. Ἐκτορα Βάλλε, στοὺς ὁποῖο δὲν γράφω γιὰ τὴν ὥρα, γιατί
δὲν ξέρω τί νὰ τοῦ γράφω, ἀφοῦ τοῦ ἔχω γράφει πρὶν λίγες μέρες καὶ εἶναι
ἀρκετό. Χαιρετίσματα ἀκόμη καὶ στὸ Σύλλα Παλλάντιο ⁵⁰, στοὺς Μαγκάν-
τζα, πατέρα καὶ γιό, στοὺς Τζαραμποτανάρο, στὸ Μόνιο Πανάρα καὶ στοὺς
Λιτόνι προπάιτων, στοὺς ὁποῖο θέλω νὰ στείλω ἕνα χταπόδι γιὰ νὰ τὸ ζωγρα-

49. Ὡς φαίνεται στὸ κτίσιμο τῆς ὑπόγειας αὐτῆς καμάρας εἶχαν χρησιμοποιήσει
πέτρες ἀπὸ ἄλλα παλαιότερα κτήρια, ποὺ εἶχαν ἐπιγραφές.

50. Ἐκλέχτηκαν μαζί μέλη τῆς Academia Olimpica (βλ. BALDACCIO - SACCARDO,
op. cit.). Ὁ Silla Palladio ἦταν ἀδελφὸς τοῦ διάσημου ἀρχιτέκτονα Andrea Palladio.

lo facci retrar dal Viuo. Della Canea adi 24 Aprille stil vecchio | 1586 |.
 85 Salutate M(isse)r Lepido *, et fate che mi scriua qualche uolta et anco |
 mie sorelle Monache. |

V(ostr)o Nepote Honorio de Belli

φίσει από το φυσικό. Ἀπὸ τὰ Χανιά 24 τ' Ἀπρίλη, παλιὸ ἡμερολόγιο, 1586.

Χαιρετίσματα στὸν κ. Λέπιντο καὶ πέστε του νὰ μοῦ γράφει καμιά
 φορὰ. Ἐπίσης στὶς ἀδελφές μου τὶς καλόγριες.

Ὁ ἀνεπιός σας Ὁνόριο ντὲ Μπέλλι

II

Biblioteca Ambrosiana di Milano, Cod. D 199

Mag(nifi)co Sig(no)r Zio Oss(eruatissim)o

F^o I

Mandogli le piante de tre altri Teatri et di un Tempio. La pianta del
 Teatro della | Città de Litto è un poco oscura rispetto alla scenna la quale
 non è ornata, ne | di collone nè di altro rispetto alle grandissime Rouine
 5 che impediscono il cono-|scer bene come fosse, et se V(ostra) S(ignoria)
 uedesse che sorte di muraglie sono state quelle | so certo che stupirebbe dell' a-
 nimo di quelli popoli di quel tempo, i gradi poi | sono stati cauati nel monte
 il qual monte è tutto di un toffo molle, che | facilmente si caua, et che con
 esso si coprono le Case cio è si fanno le Ter-|razze che resistono alle pioggie.
 10 questo tuffo si chiama uolgarmente Lepida⁵¹ | et se ne troua de diuersi

Μεγαλοπρεπῇ καὶ Σεβάσμιε Κύριε Θεῖε,

Σᾶς στέλνω τὰ σχέδια τριῶν ἄλλων θεάτρων καὶ ἐνὸς ναοῦ. Τὸ σχέδιο τοῦ
 θεάτρου τῆς πόλης τῆς Λύττου εἶναι λίγο σκοτεινὸ ὥς πρὸς τὴ σκηνή, ἡ
 ὁποία δὲν κοσμεῖται οὔτε μὲ κολόνες οὔτε μὲ ἄλλο. Κι αὐτὸ ὀφείλεται στὰ πολὺ
 μεγάλα ἐρείπια, ποὺ ἐμποδίζουν νὰ δεῖ κανεὶς πῶς ἦταν. Κι ἂν ἡ ἀφεντιά σας
 ἔβλεπε τί εἶδους τοῖχοι εἶναι ἐκεῖνοι, εἶμαι βέβαιος πῶς θὰ ἔμενε ἐκπληκτικὴ
 γιὰ τὸ νοῦ ἐκείνου τοῦ λαοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὰ καθίσματα εἶναι σκαμ-
 μένα στὸ βουνό, τὸ ὁποῖο εἶναι ὅλο ἀπὸ μαλακιά πέτρα, ποὺ σκάβεται εὔ-
 κολα, καὶ μ' αὐτὴ κάνουν τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν, δηλαδὴ τὶς ταράτσες, ποὺ ἀν-
 τέχει στὶς βροχές. Τὴ μαλακὴ αὐτὴ πέτρα τὴ λέει ὁ λαὸς λεπίδα⁵¹ καὶ βροί-

* et fate : sopra linea.

51. Λεπίδα ἢ δωματοχώμα λέγεται καὶ σήμερα στὴν Κρήτη ἡ ὑδατοστεγῆς λιπα-
 ρὰ ἄργιλλος, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα γιὰ τὴ στέγαση τῶν σπιτιῶν. Ἀπο-

*colori in grandiss(im)a abbondanza. questo Theatro | è stato il maggiore che sia stato in questo Regno*⁵². *hauea tre ordini di Vasi*⁵³ | *de ramo per molti-*

*σκεται σὲ διάφορα χρώματα σὲ πολὺ μεγάλη ἀφθονία. Τὸ θέατρο αὐτὸ ἦταν τὸ μεγαλύτερο σ' ἐκεῖνο τὸ Βασίλειο*⁵². *Εἶχε τρεῖς σειρὲς χάλκινα δοχεῖα (ἡχεῖα)*⁵³ *γιὰ νὰ πολλαπλασιάζουν τὶς φωνὲς καὶ φαίνονται ἀκόμη σχεδὸν ὅλες*

τελεῖται ἀπὸ λεπίδες, ποὺ ἔχουν μεταλλικὴ λάμψη καὶ μοιάζουν μὲ τὰ λέπια τῶν ψαριῶν καὶ γι' αὐτὸ οἱ Βενετσιάνοι τὴν ἔλεγον *terreno scaglioso*, γιατί μοιάζει μὲ *scaglie* (=λέπια ψαριῶν). Στὴ Ρόδο λέγεται *πατελλιὰ* («Ἀθηνᾶ» 5', 32) καὶ στὴν Κύπρο *κόννος* («Κυπριακαὶ Σπουδαῖν», ΙΖ', 25). Ὁ Raulin ἀναφέρει σχετικὰ γιὰ τὸ ἔδαφος τῆς Λύττου : «...la colline de Lyttus est... composée principalement d'argiles schisteuses friables et de schistes d'un brun foncé, bleus et de couleur grise, qui ont une forte inclinaison; ces roches plongent presque verticalement au N. - O., et paraissent appartenir à la série supérieure des roches nummulitiques existant en Crète» (V. RAULIN, Description Physique de l'Île de Crète, tom. II, Paris 1869, p. 659).

52. Σήμερα δὲν σώζεται ἀπολύτως τίποτε καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο, ἂν δὲν γίνεи ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, νὰ βρεθεῖ οὔτε τὸ μέρος ποὺ ἦταν τὸ θέατρο. Ὁ Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος Lucio Mariani ἔκαμε μιὰ ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα ἔρευνα στὴ Λύττο τὸ 1893 καὶ ὁ ἐπίσης Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος Antonio Taramelli ἐπισκέφτηκε ἐπίσης τὴ Λύττο, ὕστερα ἀπὸ τὸν Mariani.

Ὁ MARIANI δημοσίεψε στὸ Monumenti Antichi, vol. VI, 1896, p. 153 - 340, μιὰ μελέτη, σχετικὰ μὲ τὶς κρητικὲς ἀρχαιοτήτες, μὲ τὸν τίτλο : Antichità Cretesi. Ὁ TARAMELLI δημοσίεψε ἐπίσης στὸ ἴδιο περιοδικὸ Monumenti Antichi, vol. IX, Milano 1899, pag. 390, seg. μιὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες τῆς Κρήτης μὲ τὸν τίτλο : Ricerche archeologiche cretesi, ὅπου στὴ σελ. 110 (ἀνατύπου) δημοσιεύει ἕνα σκίτσο τῆς ἀκρόπολης τῆς Λύττου, γινομένο ἀπὸ τὸν Mariani, ποὺ θεώρησα σκόπιμο νὰ τὸ μεταφέρω ἐδῶ (βλ. Πίν. ΔΓ').

Ὁ Mariani θεωρεῖ σὰν πιθανὴ θέση τοῦ θεάτρου τῆς Λύττου τὴ φυσικὴ κόγχη τοῦ ἐδάφους, ποὺ σχηματίζεται ἀνατολικά τῆς ἐκκλησίας 3 (ἀριθ. 6 σχεδιαγράμματος). Σήμερα ὅλος αὐτὸς ὁ χώρος εἶναι ἀμπέλι, ὅπου δὲν φαίνεται κανένα ἔχνος κτηρίου. Στὸ χωρὸ αὐτό, ποὺ δέρνεται τὸν περισσότερον χρόνον ἀπὸ τὸ βορρᾶ, σ' ἕνα ὑψόμετρο γύρω στὰ 650 μέτρα, νομίζω πὼς θὰ ἦταν δύσκολο νὰ λειτουργήσει ἕνα θέατρο ὑπαίθριο καὶ μάλιστα τοὺς χειμερινούς μῆνες.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ὑψώματος σχηματίζεται μιὰ ἀντίστοιχη κόγχη (ἀριθ. 7), ὅπου θαυμάσια μπορούσε νὰ ἦταν τὸ κοῖλον τοῦ μεγάλου θεάτρου τῆς Λύττου. Μάλιστα στὴ δυτικὴ ἄκρῃ τοῦ κοίλου ἐκείνου χώρου σώζονται ἀρχαῖα ρωμαϊκὰ κτήρια πλινθόκτιστα, ποὺ οἱ χωρικοὶ ὀνομάζουν «φυλακές», ποὺ πιθανὸν νὰ ἦταν τμῆμα τοῦ θεάτρου. Ἡ θέση αὕτη εἶναι προσηφορότερη, γιατί εἶναι ὑπὸ πτήνη καὶ προφυλαγμένη ἀπὸ τοὺς ἐπικρατοῦντες ἐκεῖ βόρειους καὶ βορειοδυτικούς ἀνέμους.

53. Τὰ χάλκινα ἡχεῖα τῶν θεάτρων ἦταν καθορισμένα μὲ μαθηματικούς κανόνες. Τὸ σχῆμα τους καὶ τὸ μέγεθος τους ἦταν ἀνάλογα μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ θεάτρου καὶ ἦταν ἐλεύθερες ὅλες οἱ πλευρὲς των.

Θέσεις γιὰ ἡχεῖα ὑπῆρχαν καὶ κάτω ἀπὸ τὰ καθίσματα τοῦ θεάτρου. Ὁ ρωμαῖος ἀρχιτέκτονας Βιτρούβιος ἀναφέρει στὸ ἔργο του περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς, ὅτι τὰ ἡχεῖα τοποθετοῦνταν σὲ μιὰ σειρὰ στὴ μέση τοῦ κοίλου, σὲ ἴσες ἀποστάσεις, ἂν τὸ θέατρο ἦταν μικρό. Στὰ μεγάλα θέατρα τὸ κοῖλον διαιροῦνταν σὲ τέσσερις ζῶνες καὶ στὰ ἐνδιάμεσά των

plicar le uoci et ancora si uedono quasi tutte le celle | oue stauano. Questa Città de Litto era posta sopra un colle con diuerse | sommità et hauea pochis-
 15 s(im)o piano, ma sempre si ascendea o descendea | in somma il sitto, è il più strauagante e brutto che mai uedessi. nondi|meno haueua fabriche di grande importanza, et io gli trouai molte | statue belle come si può uedere in Casa dell'Ill(ustrissi)mo mio Patrone ⁵⁴: gli tro-|uai anco molti Epitaffij come hauete ueduto da quali si caua che se | bene (come dice Polibio) ⁵⁵
 20 quelli di Gnosso et di Gortina rouinarono questa | Città nondimeno pare ch' al Tempo di Traiano d'Adriano et delle Matidie ⁵⁶ | ella fosse molto in fiore ⁵⁷. Questa Città è lontana dal Mare di Tramontana | dodeci o quattor-
 deci miglia al qual Mare era posta un'altra Città chiamata | cheronesso hora chirosonisso et era il redotto delle Naui de questo Litto | et da una

οἱ θέσεις, πὸν ἦταν τοποθετημένα. Ἡ πόλη αὐτὴ τῆς Λύττου ἦταν κτισμένη πάνω σ' ἓνα ὕψωμα μὲ διάφορες κορυφές καὶ εἶχε ἐλάχιστο ἐπίπεδο ἔδαφος, καὶ πάντοτε ἀνέβαιναν καὶ κατέβαιναν. Μὲ λίγα λόγια ἡ τοποθεσία εἶναι ἡ πὸ παράξενη καὶ ἄσχημη, πὸν ἔχω δεῖ ποτέ. Καὶ παρ' ὅλ' αὐτὰ εἶχε οἰκοδομήματα μεγάλης σημασίας καὶ βρῆκα πολλὰ καὶ ὠραῖα ἀγάλματα, πὸν μπορεῖ νὰ τὰ δεῖ κανεὶς στὸ σπῆτι τοῦ ἐκλαμπρότατου Κυρίου μου ⁵⁴. Ἐκεῖ βρῆκα ἐπίσης πολλὰς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, πὸν ἔχετε δεῖ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες βγαίνει, ὅτι, ἂν καί, ὅπως λέει ὁ Πολύβιος ⁵⁵, ἐκεῖνοι τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Γόρτυνας κατέστρεψαν αὐτὴ τὴν πόλη, ὅμως φαίνεται πὸς στὸν καιρὸ τοῦ Τραϊανοῦ, τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Matidie ⁵⁶ αὐτὴ ἄνθισε πολὺ ⁵⁷. Ἡ πόλη αὐτὴ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴ βόρεια θάλασσα δώδεκα ἢ δεκατέσσερα μίλια. Στὴ θάλασσα αὐτὴ ἦταν μιὰ ἄλλη πόλη, πὸν ὀνομαζόταν Χερρόνησος καὶ τὴν ὥρα λέγεται Χερρόνησος. Αὐτὴ ἦταν λιμάνι γιὰ τὰ πλοῖα τῆς Λύττου. Ἀπὸ

τοποθετοῦνταν τρεῖς σειρές ἡχεῖα. Ἐκεῖνα πὸν ἦταν στὴν πὸ χαμηλὴ ζώνη προοριζόταν γιὰ τοὺς ἀρμονικοὺς τόνους. Τὰ ἡχεῖα τῆς μεσαίας σειρᾶς προοριζόταν γιὰ τὸ χρῶμα τοῦ ἡχοῦ καὶ τῆς τρίτης γιὰ τὸ διατονικὸ (βλ. M. P. Vitruvius, De archit. V, 5).

54. Ὁ Γεν. Προβλεπτῆς Alvise Grimani.

55. Πολύβιος, Ἱστορίαι, IX, 54.

56. Θεῖος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀντωνίνου, ἀπὸ τῆ μητέρας του.

57. Ὁ TARAMELLI (op. cit., p. 109, estratto) ἀναφέρει γιὰ τὴ Λύττο: «...La vastità di Lyttos romana e la sua importanza si comprende non solo dalla importanza di alcune rovine e dalla loro estensione, ma dalla vastità del t e a t r o, che, ben conservata all'epoca del veneziano Onorio Belli, tanto da rendere possibile un rilievo topografico, ora (1894) è quasi irriconoscibile, invaso come è dagli orti di limoni e di aranci; esso però doveva essere in gran parte scavato nella roccia; solo le due ali della cavea e la scena erano contrutte col colito sistema di grossi muri di e m p l e c t o n, rivestito nelle due faccie da scaglie di pietra di mediocri dimensioni».

25 *all'altra era una strada bellissima* ⁵⁸ *et bonissima* * | *se bene si ua sempre*
per monti et ualli ma hauea un' Aquedotto stu-|pendo ⁵⁹ *che conduceua una*
fontana grandissima et questo aquedotto | cominciua quattro o cinque
miglia sopra litto, et pigliaua l'acqua di | una fontana nelli monti detti de
Lasciti altiss(im)i et conduceua quest'acqua | a Litto prima poi a chiriso-
 30 *niso sempre per monti e ualli, et fa tante uolte | et passa tante ualli con archi*
altissimi che rende stupore perche tutto | è di muraglia grossa 14. piedi soda

τὴ μιὰ ὥς τὴν ἄλλη πόλη ὑπῆρχε ἓνας ὠραιότατος καὶ κάλλιστος δρόμος ⁵⁸, παρ' ὅλο πὺν περνοῦσε ἀπὸ βουνὰ καὶ κοιλάδες. Εἶχε ἓνα ὕδραγωγεῖο θαυμασίῳ ⁵⁹, πὺν ἔφερε τὸ νερὸ μιᾶς πολὺ μεγάλης πηγῆς. Τὸ ὕδραγωγεῖο αὐτὸ ἀρχίζε τέσσερα ἢ πέντε μίλια πάνω ἀπὸ τὴ Λύττο καὶ ἔπαιρνε τὸ νερὸ μιᾶς πηγῆς τῶν πολὺ ψηλῶν βουνῶν πὺν λέγονται Λασιῖθι, καὶ τὸ διοχέτευε πρῶτα στὴ Λύττο καὶ ἔπειτα στὴ Χερσονήσο, πάντοτε ἀπὸ βουνὰ καὶ κοιλάδες καὶ κάνει τόσους γύρους καὶ περᾶ τόσες κοιλάδες μὲ καμάρες πολὺ ψηλές, πὺν προξενοῦν τὸ θάμβος· γιατί ὅλο τὸ ὕδραγωγεῖο εἶναι χτισμένο

* *si ua sempre cancellato.*

58. «Ὁ ὠραιότατος ἐκεῖνος δρόμος» ἀσφαλῶς θὰ διατηροῦνταν τὸν καιρὸ πὺν ἐπισκέφτηκε ὁ Belli τὴ Λύττο. Πιθανότατα ἦταν ὁ ἴδιος ἡμιονικὸς δρόμος, πὺν ἐπικοινωνοῦσε τὸ Καστέλι μὲ τὴ Χερσονήσο. Τὸν τελευταῖο πόλεμο οἱ Γερμανοὶ διάνοιξαν μὲ ἀγχαρεῖες γιὰ στρατιωτικοὺς λόγους ἓνα πρόχειρο αὐτοκινητόδρομο, πὺν εἶναι σὲ χρῆσιν σήμερα.

59. Ἀναμφισβήτητα τὰ ρωμαϊκὰ ὕδραγωγεῖα τῆς Λύττου καὶ τῆς Χερσονήσου ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα ἔργα τῆς ἐποχῆς. Τὸ ὕδραγωγεῖο τῆς Λύττου διοχέτευε τὰ νερά τῆς πηγῆς τῆς «Κουρνιᾶς», ἀνάμεσα Κράσι καὶ Κερᾶς. Περνοῦσε ἀπὸ τὸ φαράγγι τῆς Ρόζας, τὲς κλιτύες τῆς κοιλάδας τῆς Ἀμπέλου καὶ τὲς βόρειες καὶ ΒΔ ὑπώρειες τοῦ βουνοῦ Λουλουδάκι καὶ ἔφθανε στὸ σημερινὸ συνοικισμὸ Τοῖχο. Ἐκεῖ, γιὰ νὰ περάσει τὴν κοιλάδα, πὺν σχηματίζεται ἀνάμεσα στὲς ὑπώρειες τοῦ Ἀφέντη τῶν Λασιθιώτικων Βουνῶν καὶ τῶν ὑψωμάτων πὺν εἶναι ἡ Λύττος, ἔκτισαν τὸ γιγαντιαῖο τοῖχο, πὺν ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Belli, πὺν σωζόταν, ὅταν τὸν εἶδε ὁ Belli, σὲ ὕψος 100 πόδια, δηλαδὴ 35 μ. Τώρα σώζονται ἐρειπωμένα τμήματα σὲ ὕψος 8 - 10 μ. Φαίνεται, ὅτι γιὰ πολλὰ χρόνια χρησιμοποιοῦθηκε σὰν λατομεῖο τῶν γύρω χωριῶν. Ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτὸ πῆρε τὸ ὄνομα καὶ ὁ παρακείμενος συνοικισμὸς Τοῖχος.

Τὸ νερὸ τῆς Κουρνιᾶς δὲν ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ ὑδρεύει μιὰ πόλη σὰν τὴν Λύττο καὶ νὰ περισσεύει γιὰ νὰ ὑδρεύει καὶ τὴ Χερσονήσο, ὅπως λέει ὁ Belli. Μᾶλλον στὴ Χερσονήσο διοχετεύτηκαν τὰ νερά τῆς πλούσιας πηγῆς, πὺν βρίσκεται δίπλα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονα στὸ Μπιτζαριανῶ, ἢ καὶ τὰ νερά τοῦ Σπυριδιανοῦ κάτω ἀπὸ τὸ χωριὸ Ξυδᾶ. Τὸ ὕδραγωγεῖο τῆς Χερσονήσου, ἔργο τῆς ἐποχῆς πὺν ἔγινε καὶ τὸ θέατρο τῆς Λύττου, ἦταν ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιβλητικότερα ἔργα τῆς ρωμαϊκῆς Κρήτης. Τὰ ὕδραγωγεῖα τῆς Λύττου καὶ τῆς Χερσονήσου ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τοὺς Α. Taramelli καὶ L. Mariani. (Βλ. Α. TARAMELLI, Ricerche archeologiche cretesi, op. cit., p. 110).

continuata alta 15 - 20 piedi et più | senza uolti eccetto che doue passa le ^{Fº II}
ualli che ui sono fatti portoni rustichi | per dar loco alli Torrenti et in
alcuni lochi la muraglia è alta cento piedi | et con le tante suolte et così spesse
35 che fa credo, che sia longo più di trenta | miglia et è quasi tutto in piedi
perchè è cosa tanto soda che a mio giu-|ditio in Eterno ue ne resterà uestigio :
ne pensare che questo sia solo | aquedotto in questo Regno ma ue ne sono
de gl'altri molti ma non di tanta | spesa ne di tanta longhezza. La Città di
Chirisoniso era piccola non credo che | fosse due miglia ma litto doueua essere
40 quattro : ma se bene era piccola | haueua nondimeno un' Anfiteatro, un Tea-
tro * ⁶⁰ che ora ui mando non molto grande | et molte belle fabriche haueua un
Porto che hora è aterrato capace | per trenta Galere, et Strabone dice che ui
era il Tempio de Brittomarte ** | del quale se ne uedono li uestigij ⁶¹. L'altro
Teatro è il grande di | Gierapetra ⁶² il quale anco lui era cauato nel monte

μὲ στερεοὺς τοίχους, πάχους 14 ποδιῶν συνέχεια, ὕψους 15 - 20 καὶ πε-
ρισσότερα πόδια, δίχως τόξα, παρὰ μόνο ἐκεῖ πού περνᾶ τὶς κοιλάδες, ὅπου
ἔχουν γίνεи μεγάλες ἄτεχνες πόρτες, γιὰ νὰ δίδουν τόπο στοὺς χειμάρρους.
Σὲ μερικά σημεῖα οἱ τοῖχοι ἔχουν ὕψος 100 πόδια καὶ μὲ τὶς τόσες στροφές πού
κάνει πολὺ συχνά, πιστεύω νὰ ἔχει μᾶκρος περισσότερα ἀπὸ 30 μίλια. Καὶ
στέκει σχεδὸν ὁλόκληρο, γιὰτὶ εἶναι ἔργο τόσο στερεό, πού, κατὰ τὴν κρίση
μου, θὰ διατηρηθεῖ αἰώνια. Μὴ νομίζετε πὺς εἶναι αὐτὸ τὸ μοναδικὸ ὕδρα-
γωγεῖο σ' αὐτὸ τὸ Βασίλειο. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πολλὰ ὅχι τόσο δαπανη-
ρὰ ὅτε μὲ τόσο μᾶκρος. Ἡ πόλη τῆς Χερσονήσου ἦταν μικρή. Δὲν πιστεύω
νὰ ἦταν δυὸ μίλια μὰ ἡ Λύττος πρέπει νὰ ἦταν τέσσερα. Ἀλλὰ παρ' ὅλο πού
ἦταν μικρὴ εἶχε ἓνα ἀμφιθέατρο, ἓνα θέατρο ⁶⁰ πού τώρα σᾶς στέλνω, ὅχι πολὺ
μεγάλο, καὶ πολὺ ὠραῖα οἰκοδομήματα. Εἶχε ἓνα λιμάνι, πού τώρα εἶναι
ἐπιχωματωμένο, ἱκανὸ νὰ χωρέσει τριάντα γαλέρες, καὶ ὁ Στράβων λέει
πὺς ἦταν ἐδῶ ὁ ναὸς τῆς Βριτομάριδος, πού φαίνονται τὰ ἔχνη του ⁶¹. Τὸ
ἄλλο θέατρο εἶναι τὸ μεγάλο τῆς Γεράπετρας ⁶², πού καὶ αὐτὸ ἦταν σκαμμένο στὸ

* un teatro : sopra linea.

** del quale cancellato.

60. Βλ. παραπάνω σελ. 151. Ὁ ἡμικυκλικὸς τοῖχος τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου τῆς Χερσονήσου σώζεται σὲ ὕψος 3 - 3,5 μ. σ' ὅλο τὸ μῆκος, ὡς καὶ οἱ ἀντηρίδες πού τὸν στήριζαν ἐξωτερικὰ (βλ. σχεδιάγραμμα Πίν. ΑΒ' καὶ εἰκ. Πίν. ΚΘ', 1, 2).

61. Στράβωνος Γεωγραφικά Ι, 479. Τὰ ἐρεῖπια τοῦ ναοῦ βρέθηκαν στὴ σημερινή τοποθεσία Ἑλληνικὸ Λιβάδι (βλ. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Ἐπιγραφή εἰς Βριτόμαρτιν ἐκ Χερσονήσου, Ἀρχ. Δελτ. 9, 1924, σ. 85).

62. Τὸ μεγάλο θέατρο τῆς Γεράπετρας ἦταν στὴ θέση «στὰ Βιγλιά», μόλις βγοῦμε ἀπὸ τὴν πόλη, ἀριστερὰ στὸ δρόμο πρὸς τὴ Βιάννο, 400 - 500 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα. Καὶ

45 *hauea se non un' ordine di Vasi de Ramo come si uede ancora per le celle,*
le quali sono le più intiere che habbi ueduto queste genti di qua che non
sanno che cosa sia ne Teatro ne celle dicono che sono forni, et subito gli
hanno ac-comodata la sua fauola da far rider la melancolia. La scena di
questo Teatro era adornatissima di collonne, et cornici, et ogni cosa era
50 *di mar-mo bianco, et di alcune pietre rosse macchiate come le Veronesi,*
ma dalle gran rouine tutte sono rotte era di ordine Jonico come quasi
tutte le fabriche di questo Regno. L'ordine Corrintio non era a gran longa
bello come quello che ha posto in luce, et in uso il Palladio ne meno l'ordi-
ne Dorico che per quanto si uede nelle cornici, et Capitelli che durano
55 *ancora a rispetto della fabrica del Palladio nostro era goffo se bene era*
lauorato in marmo Ecc(ellentissi)mo. Ma l'ordine Jonico era cosa stupenda
*perche e li capitelli e le basse * e le colonne et le cornice sono lauorate mira-*
bilmente et con gran-dissima diligentia et forsi sono più belli li Capitelli,
che non sono quelli del Palladio et per quanto ho osseruato seruano mirabil

βουνό. Είχε τουλάχιστο μιὰ σειρά χάλκινα ἀγγεῖα (ἡχεῖα), ὅπως δείχνουν ἀκόμη οἱ θέσεις ὅπου ἦταν, πὺν εἶναι οἱ πιὸ ἀκέραιες ἀπὸ ὅσες ἔχω δεῖ. Ὁ ἐδῶ κόσμος, πὺν δὲν ξέρει τί πράγμα ἦταν τὸ θέατρο καὶ οἱ θέσεις αὐτὲς λέει πὺς οἱ θέσεις αὐτὲς ἦταν φοῦρνοι καὶ ἀμέσως σκαρώνουν τὸ μῦθο, πὺν κάνει κανένα νὰ γελάσει μελαγχολικά. Ἡ σκηνὴ τοῦ θεάτρου αὐτοῦ ἦταν διακοσμημένη μὲ κολόνες καὶ κορνίζες, ὅλα ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο καὶ κάμποσες κόκκινες πέτρες μὲ κηλίδες σὰν τῆς Βερόνας, μὰ ὅλες σπασμένες, ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, σὰν ὅλα σχεδὸν τὰ οἰκοδομήματα αὐτοῦ τοῦ Βασιλείου. Ὁ κορινθιακὸς ρυθμὸς δὲν ἦταν τόσο ὠραῖος σὰν ἐκεῖνο, πὺν ἔφερε στὸ φῶς καὶ σὲ χρῆση ὁ Παλλάδιο, οὔτε ὁ δωρικὸς ρυθμὸς, πὺν, ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται στίς κορνίζες καὶ τὰ κιονόκρανα, πὺν διατηροῦνται ἀκόμη, σὲ σχέση μὲ τὰ οἰκοδομήματα τοῦ δικοῦ μας Παλλάδιο, ἦταν δίχως χάρη, παρ' ὅλο πὺν ἦσαν ἐργασμένα σὲ ἐξαίσιό μάρμαρο. Ἀλλὰ ὁ ἰωνικὸς ρυθμὸς ἦταν ἓνα πρᾶγμα ὑπέροχο, γιατί καὶ τὰ κιονόκρανα καὶ οἱ βάσεις, καὶ οἱ κολόνες, καὶ οἱ κορνίζες εἶναι ἐργασμένα θαυμάσια καὶ μὲ πολὺ μεγάλη φροντίδα, καὶ ἴσως εἶναι πιὸ ὠραῖα ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τοῦ Παλλάδιο, καί, ὅπως ἔχω παρατηρήσει, ἔχουν

* *si* : sopra linea. Δηλαδή διορθώνει τὸ basse σὲ basi (βάσεις) καὶ ἔτσι τὸ μεταφράζω.

ἐδῶ σώζονται μόνο ἄμορφοι ὄγκοι τοίχων (βλ. Πίν. Α' εἰκ. 1), πὺν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσαν ἀντιστηρίγματα τοῦ κοίλου, γιατί τὸ θέατρο ἦταν κτισμένο σὲ ἐπίπεδο χῶρο. Πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο πόλεμο σώζονταν περισσότερα λείψανα σὲ ὕψος 4 - 5 μ., καὶ πολλοὶ κάτοικοι θυμοῦνται «καμάρες» καὶ «σκάλες», ἀλλὰ ἀνατινάχτηκαν μὲ δυνάμεις ἀπὸ τοὺς Γερμανούς, γιατί ἐμπόδιζαν τὰ παράκτια πυροβολεῖα τους (πληροφορίες Γρ. Σηφάκη).

60 *proportione in tutte | le sue parti. Vorei che V(ostra) S(ignoria) ponessi
mente alla forma delle scenne di questi | due Teatri di Gierapetra che sono
le più lontane dalla scrittura di primmo | che habbi ueduto ne meno credo F^o III
che alcuno fin qui habbi osseruato se bene | tutti li Teatri, che ho ueduto
nella parte del Portico doppo la scena et nelli | ospitali si confanno. |*

65 *La pianta del Tempio che le mando era nella Città di Lebeno nauale
di Gortina | posta sopra il mare dalla parte dell'Ostro lontana dalla Città
di Gortina | 20 miglia, et da cali limenes et da Lassea Città, doue ariuò
san Paulo qua(n)do | era mandato a Roma (come dice s. Luca negli atti
delli Apostoli) dodeci | miglia da Metallo allora ridotto delle nauì della
70 detta Gortina 25. sendo | posta per leuante et Metallo et cali limenes per
Ponente. Lassea ritiene | ancora il nome è tutta rouinata ne ui è altra habita-
tione, che quattro | o cinque miglia sopra alcuni Monti altissimi un Mona-
stero di Calogeri | chiamato Pesonesso loco bellissimo et delitiosissimo
questi Calogeri hanno | più di 2000 ducati di entrata sono cortesissimi, et
75 da bene, et hanno il | miglior uino del mondo: La Città di Lebeno hora si
chiama Lenda è tutta | rouinata ui sono quattro o sei casuccie de terra il Por-
to è tutto rouinato | et deuenuto mare aperto è loco solo che serue à far guardia*

θαυμαστή ἀναλογία σὲ ὅλα τὰ μέρη. Θὰ ἤθελα ἡ ἀφεντιά σας νὰ προσέξει στὸ σχῆμα τῶν σκηρῶν τῶν δυὸ αὐτῶν θεάτρων τῆς Γεράπετρας, ποὺ εἶναι οἱ πιὸ διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ πρώτου ποὺ ἔχω δεῖ. Οὔτε πιστεύω πὼς παρατήρησε κανεὶς μέχρι σήμερα, μολονότι ὅλα τὰ θεάτρα ποὺ ἔχω δεῖ προσαρμόζονται στὸ μέρος τῆς στοᾶς μετὰ τὴ σκηνὴ καὶ τοὺς ξενῶνες.

Ὁ ναὸς ποὺ σᾶς στέλνω τὸ σχεδιάγραμμά του ἦταν στὴν πόλη Λεβήνα, λιμάνι τῆς Γόρτυνας, ποὺ βρισκόταν στὴ νότια θάλασσα, μακριὰ ἀπὸ τὴ Γόρτυνα 20 μίλια καὶ ἀπὸ τοὺς Καλοὺς Λιμένες καὶ ἀπὸ τὴ Λασαία (ὅπου ἦλθε ὁ Ἅγ. Παῦλος, ὅταν τὸν ἔστειλαν στὴ Ρώμη, ὅπως λέει ὁ Ἅγιος Λουκάς στὶς πράξεις τῶν Ἀποστόλων) δώδεκα μίλια, ἀπὸ τὰ Μάταλα καταφύγιο τότε τῶν πλοίων τῆς παραπάνω Γόρτυνας, 25. ἦταν ἀνατολικά καὶ τὰ Μάταλα καὶ οἱ Καλοὶ Λιμένες δυτικά. Ἡ Λασαία διατηρεῖ ἀκόμη τὸ ὄνομα μὰ εἶναι ὅλη ἐρειπωμένη καὶ οὔτε ὑπάρχει ἐκεῖ ἄλλη κατοικία παρὰ, τέσσερα ἢ πέντε μίλια, πάνω σὲ κάμποσα ὑψηλότερα βουνά, ἓνα μοναστήρι καλογέρων, ποὺ ὀνομάζεται Ἀπεξανές, τόπος ὡραιότατος καὶ τερπνότατος. Οἱ καλόγεροι αὐτοὶ ἔχουν εἰσοδήματα ποὺ ὑπερβαίνουν τὰ 2000 δονκάτα τὸ χρόνο, εἶναι προσηνέστατοι καὶ ἀγαθοὶ κι ἔχουν τὸ καλύτερο κρασί τοῦ κόσμου. Ἡ πόλη τῆς Λεβήνας λέγεται τώρα Λέντας. Εἶναι ὅλη ἐρειπωμένη. Ἐδῶ ὑπάρχουν τέσσερα ἢ ἑξὶ χαμόσπιτα ἀπὸ χῶμα. Τὸ λιμάνι εἶναι ὅλο καταστρεμμένο καὶ ἔχει γίνῃ ἀνοιχτὴ θάλασσα. Εἶναι τόπος ποὺ χρησιμοποιεῖται μόνο γιὰ παρατηρητήριο, ποὺ εἰδοποιεῖ μὲ τὸν καπνὸ καὶ τὴ φωτιά, ὅταν

con fumo | e foco se ui capitano fuste de Corsari et sapiate che dalla parte
d'Ostro | se bene ui erano bellissime Città e porti tutti al presente sono
80 rouinati | atterrati et guasti, et questa parte è quasi del tutto deshabitata.
Hora | ritornando al tempio egli era posto sopra una Collina hauea molti |
adornamenti et le collone erano di quella sorte de pietre, che sono le | due
collonne della piazza di Venetia. molte sono in essere ma rouinate | dal
85 foco credo che questo Tempio fosse di Esculapio perchè in un Qua-|pitello
ui era scolpito un serpente grandissimo, et anco perchè Pausa-|nia nella
destintione del Territorio de Corinto dice che il Tempio di | Esculapio
che era in Labeno Città di Candia era fatto alla similitu-|dine di quello che
era in Cirene. V(ostra) S(ignoria) sarà contenta scriuermi il suo | parere
et del Sig(no)r Paulo Antonio Valmarana et delli Sig(no)ri Academici |
90 et sopra il tutto del Sig(no)r Alfonso al quale fara communi tutte le mie |
lettere perchè non sia sforzato scriuere anco a * lui l'istesso sarà contenta |
salutar il Sig(no)r C. Francesco Trissino il Mag(nifi)co Sig(no)r Alouise F^o IV
Trissino il Mag(nifi)co | Sig(no)r Fabio Monza con tutti quelli sig(no)ri
di porsampiero il Sig(no)r Anzolo Cal-|dogno il Sig(no)r Gierolemo il C.
95 Francesco Caldugno il C. Lunardo d'alma-|rana, il Vello et in somma tutti

καταπλέουν ἐκεῖ φοῦστες τῶν κουρσάρων. Καὶ πρέπει νὰ ξέρετε, ὅτι ἀπὸ τὸ
νότιο μέρος, παρ' ὅλο πὸν ἦταν ὠραιότατες πόλεις καὶ λιμάνια, ὅλες τὴν ὥρην
ἐρειπωμέναι καί, τὰ λιμάνια ἐπιχωματωμένα καὶ καταστρεμμένα καὶ ὅλη ἡ
περιοχὴ σχεδὸν ἀκατοίκητη. Τώρα ἂς γυρίσωμε στὸ ναό. Ἦταν κτισμένος
πάνω σ' ἓνα ὕψωμα. Εἶχε πολλὰ διακοσμήσεις καὶ οἱ κολόνες ἦταν ἀπὸ τὸ
εἶδος ἐκεῖνο τῆς πέτρας, πὸν εἶναι οἱ δυὸ κολόνες τῆς πλατείας τῆς Βενετίας.
Ὑπάρχουν πολλὰ ἀλλὰ καταστρεμμένα ἀπὸ τὴ φωτιά. Πιστεύω πὼς ὁ ναὸς
αὐτὸς ἦταν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, γιὰτὶ σ' ἓνα κιονόκρανο ἦταν σκαλισμένο ἓνα φίδι
παραπολὺ μεγάλο καὶ γιὰτὶ ὁ Πανσανίας, στὸ χαρακτηρισμὸ τῆς περιοχῆς τῆς
Κορίνθου, λέει, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, πὸν ἦταν στὴ Λεβήνα, πόλη τῆς
Κρήτης, εἶχε γίνῃ ὁμοίος μ' ἐκεῖνο πὸν ἦταν στὴν Κυρήνη. Ἡ ἀφεντιά σας θὰ
εὐχαριστηθεῖ νὰ μοῦ γράφει τὴ γνώμη της καὶ τοῦ κυρίου Παύλου Ἀντώνιο
Βαλμαράνα καὶ τὴ γνώμη τῶν κυρίων Ἀκαδημαϊκῶν καὶ πρὸ πάντων τοῦ κ.
Ἀλφόνσο, στὸν ὁποῖο θὰ γνωστοποιήσετε ὅλες τὶς ἐπιστολές μου, γιὰ νὰ μὴν
ἀναγκασθῶ νὰ γράφω καὶ σὲ ἐκεῖνο τὰ ἴδια. Εὐχαρεστηθῆτε νὰ μοῦ χαιρετί-
σετε τὸν κ. Φραγκίσκο Τρίσινο, τὸν ἐκλαμπρότατο κύριο Ἀλβίζε Τρίσινο, τὸν
ἐκλαμπρότατο κ. Φάμπιο Μόντζα μὲ ὅλους ἐκείνους τοὺς κυρίους τοῦ Πορ-
σαντιέρο, τὸν κ. Ἀντζολο Καλντόνιο, τὸν κ. Γερόλαμο, τὸν κ. Φραγκίσκο
Καλντόνιο, τὸν Κ(όντε) Λουνάρντο Ντ' Ἀλμαράνα, τὸν Βέλο καὶ τέλος ὅλους

* a sopra linea

*i gentil' homeni della spiaciaria et della | Academia: Questi dessegni che ora
li mando sono fatti in pressa et | inchiostro e carta mi hanno assassinato.
ma quelli del mio libro sono | molto più belli, ma ui mando solo questi cosi
per mostra et pro forma | ne essendo questa per altro a V(ostra) S(ignoria)
100 mi raccomando pregandola salutare | la madonna in nome mio et di
Madonna Bianca: non li mando per | hora i cadri perche non sono ancora
fatti ma con altra occasione che li | mandero al tutto state sano ⁶³. |
Della Canea adi ii Ottobre stil uecchio 1586. |*

*Di V(ostra) S(ignoria) nepote come figliolo
Honorio de Belli*

τοὺς εὐγενεῖς τῆς σπετσερίας καὶ τῆς Ἀκαδημίας. Τὰ σχέδια ποὺ τὴν ὥρᾳ σᾶς
στέλνω ἔγιναν μὲ βία καὶ τὸ μελάνι καὶ τὸ χαρτὶ μὲ σκότωσαν. Ἀλλὰ ἐκεῖνα τοῦ
βιβλίου μου εἶναι πολὺ πιὸ ὠραῖα, καὶ σᾶς στέλνω αὐτὰ ἔτσι μόνο γιὰ μόνον
καὶ προσχέδιο καὶ ὄχι γιὰ τίποτ' ἄλλο. Παρακαλῶ τὴν ἀφεντιὰ σας νὰ δώσετε
χαιρετίσματα στὴ μαντόνα ἀπὸ μένα καὶ ἀπὸ τὴν μαντόνα Μπιάνκα. Δὲν τὰ
στέλνω ἀκόμη τὰ κάδρα, γιατί δὲν ἔγιναν ἀκόμη, ἀλλὰ θὰ τὰ στείλω μὲ ἄλλη
ἐνκαιρία, ὅλα μαζί. Ὑγιαίνειτε ⁶³.

Χανιά 11 τ' Ὀκτώβρη, παλιὸ ἡμερολόγιο, 1586

Τῆς ἀφεντιὰς σας ἀνεψιὸς σὰν γιὸς
Ὀνόριο Ντὲ Μπέλλι

Στὸ τέλος τῶν ἐπιστολῶν ὑπάρχουν οἱ παρακάτω σημειώσεις γιὰ τὴν
ἐξηγήση ὁρισμένων σχεδίων, γραμμένες μὲ ἄλλο γραφικὸ χαρακτήρα, καὶ
μὲ ἄλλο, ὡς φαίνεται, — δὲν ἔχω δεῖ τὸ πρωτότυπο — μελάνι. Πιθανότατα

63. Τὰ σχεδιαγράμματα τῶν θεάτρων καὶ τῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων τὰ ἔκαμε
ὁ Belli ἀσφαλῶς μὲ βάση τὰ λείψανα ποὺ διατηροῦνταν τότε καὶ τὰ εἶδε καὶ ἐμέτρησε
τὶς διαστάσεις τους. Βλ. παραπάνω σελ. 150. Δὲν εἶναι δυνατόν, σχέδια μὲ κλίμακα καὶ
ἀναλογίες νὰ γίνουν κατὰ φαντασίαν, ὅπως ὑποθέτει ὁ Labaste: «...ce plan, comme tous les
autres du recueil, n'indique aucune lacune. On croirait, à les voir, que les monu-
ments examinés par Belli, ou tout au moins leurs fondations, étaient encore en fort
bon état à la fin du XVIe siècle. On rien n'est moins vraisemblable. Il faut en con-
clure que notre archéologue amateur a procédé à des réstitutions plus ou moins lé-
gitimes» (H. LABASTE, op. cit., p. 81).

Ὁ Falkener, ποὺ ἀσχολήθηκε περισσότερο μὲ τὰ σχέδια τοῦ Belli σωστὰ λέει,
ὅτι: «We may therefore consider that though the plans are restored so as to give as
complete an idea as possible of the original arrangement, yet that no part is so re-
presented without the authority either of existing constructions or corresponding
portions, from the appearance of the remains, or from other presumptive evidence;
and we know that Belli used great care in taking the plans, having abundant time
and means for so doing». (E. FALKENER, op. cit., p. 29).

εἶναι ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις τοῦ παραλήπτη τῶν ἐπιστολῶν, θείου τοῦ Belli, τοῦ Valerio Barbarano.

Nel Teatro più piccolo della città di Gortina | Le misure delli membri non | sono rappresentati à punto dall'ori-ginale oue sono un poco più bassi | et il membro del quadro grande è | un poco più alto | It(em) le linee che fan(n)o li scalini han da essere parallele.

Nel Teatro più piccolo di Gierapetra | La parte delli scalini nell'originale | passa il mezzo cerchio d'un pilas-tro p(er) parte et chi uolesse accomodare | questo membro bisognerebbe sbassarlo | disponendo li pilastri con egual spazio | tra di loro li quali non hanno da essere | in tutto più che sedeci | Item le linee che fanno li scalini han | da essere tredici et non dicesette et | parallele fra di loro | Item le due linee rette che abbracciano | il teatro s'hanno parim(en)te da sbassare | p(er) fare una istessa linea con li due | pilastri ultimi.

Item il quadretto piccolo di mezzo s'ha da | tirare uerso man destra p(er)che li due quadretti che lo tengono in mezzo restino | eguali tra di loro.

Στὸ μικρότερο θέατρο τῆς Γόρτυνας τὰ μέτρα τῶν τετραγώνων μελῶν δὲν εἶναι ἀποτυπωμένα ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γνήσιο, ὅπου εἶναι χαμηλότερα, καὶ τὸ λίγο μεγαλύτερο μέλος εἶναι λίγο πὺδ ψηλό. Ἐπίσης οἱ γραμμὲς ποὺ σχηματίζουν τὰ σκαλοπάτια πρέπει νὰ γίνουν παράλληλες.

Στὸ μικρὸ θέατρο τῆς Γεράπετρας τὸ μέρος τῶν σκαλοπατιῶν στὸ πρωτότυπο περὶ τὸ ἡμικύκλιο μιᾶς παραστάδος καὶ ὅποιος θὰ ἤθελε νὰ τακτοποιήσει τὸ μέλος αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ χαμηλώσει, βάζοντας τὶς παραστάδες σὲ ἴση ἀπόσταση μεταξύ τους, ποὺ δὲν πρέπει νὰ εἶναι συνολικὰ περισσότερες ἀπὸ δεκαεῖς. Ἐπίσης οἱ γραμμὲς, ποὺ σχηματίζουν τὰ σκαλοπάτια πρέπει νὰ εἶναι δεκατρεῖς καὶ ὄχι δεκαεπτὰ καὶ μεταξύ των παράλληλες.

Ἐπίσης οἱ δυνὸ εὐθεῖες γραμμὲς ποὺ ἀγκαλιάζουν τὸ θέατρο πρέπει νὰ χαμηλώσουν, γιὰ νὰ ἀποτελέσουν μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ γραμμὴ μὲ τὶς δύο τελευταῖες παραστάδες.

Ἐπίσης τὸ μικρὸ τετράγωνο, ποὺ εἶναι στὴ μέση, πρέπει νὰ τραβηχτεῖ πρὸς τὰ δεξιὰ, γιὰ νὰ εἶναι ὅμοια τὰ δυνὸ τετράγωνα ποὺ τὸ ἔχουν στὴ μέση.

Παρατηρήσεις τοῦ καθ. Ernst Kirsten:

Auf das Manuskript von Onorio Belli und seine Veröffentlichung durch Falkener habe ich 1938 in meinem Kreta - Aufsatz in «Die Antike XIV» aufmerksam gemacht und eine Probe daraus abgebildet, weiteres Material daraus in meinen Artikeln über kretische Städte im 7. Supplement - Band (1940) der «Realenzyklopädie» wiedergegeben. Ich begrüße es daher sehr, daß eine genaue Publikation des Manuskriptes durch Herrn Spanakis vorbereitet wird. Dabei wird besonders darauf zu achten sein, mit welchen antiken Städten die Theaterplätze jetzt gleichgesetzt werden; Belli war natürlich abhängig von den Meinungen seiner Zeit über die Identifizierung der einzelnen Fundplätze mit antiken, ihm aus der Literatur bekannten Städten. Beachtung verdienen auch seine Angaben über Antikengärten venezianischer Vornehmer auf Kreta. Diese zu lokalisieren vermag nur ein auf Kreta ansässiger Forscher wie Herr Spanakis. Ich glaube, daß seine Veröffentlichung der wesentlichste Beitrag zur Geschichte von Kreta in römischer Zeit werden wird. 1942 habe ich Bellis Angaben über Lappa nachprüfen können. Wie ich in «Forschungen auf Kreta 1942, hrsg. v. F. Matz» (Berlin 1951, 132) erwähnte, sah ich damals in Argyrupolis noch das «Loutron» und auch das Haus mit der Inschrift «fumus et umbra».

Vielleicht ist auch noch etwas von dem plastischen Schmück der Scaenae Frons eines kretischen Theaters erhalten. Nach meinen Schätzungen passen die unterlebensgrossen Plastiken, die A. Furtwängler 1899 in den Abhandlungen der Bayer. Akademie 21 als «Griechische Originalstatuen in Venedig» veröffentlicht hat, in die Nischenarchitektur eines Theaters. Ihre Qualität als Kopien läßt sie mit den Skulpturen von Inatos (Tsudsuro) und Lissos vergleichen, also stammen sie auch aus Kreta. So können wir Bellis Angaben nachprüfen und Vertrauen haben auch zu den weiteren Messungen und Zeichnungen.